। श्रीरस्तु ।

BÂLAMANÔRAMÂ

WITH

SIDDHÂNTA KAUMUDÎ

A NEW EDITION.

MAINLY BASED ON THE VARIOUS READINGS PREVALENT IN SOUTHERN INDIA, CRITICALLY EXAMINED BY PUNDITS.

UTTARÂRDHAM.

॥ श्रीबालमनोरमा ॥

। सिद्धान्तकौमुदीसहिता ।

दाक्षिणात्यानेकमहनीयकोशस्थपाठाननुसृत्य बहुविद्वत्साहाय्येन यथामति
त्रिशिरःपुरविराजमान सैण्ट् जोसप्स् कालेज् प्रधानसंस्कृताध्यापकैः
शब्दालङ्कारविद्याभूषणैः कविशिखामणिभिः सारस्वतसारज्ञैः
तद्वै वाधूलश्रीनिवासाचार्यैः
सम्यक् परिशोधिता ।

॥ उत्तरार्धम् ॥

EDITED AND PUBLISHED BY

S. CHANDRASEKHARA SASTRIGAL,
TEPPAKULAM, TRICHINOPOLY.

PRINTED FOR THE PUBLISHER
BY SUPERINTENDENT BR. JOSEPH S.J.,
AT THE ST. JOSEPH'S INDUSTRIAL SCHOOL PRESS, TRICHINOPOLY.

1910.

SELECTED OPINIONS.

त. गणपतिशास्त्री, क्यूरेटर्, अनन्तशयनम्—"श्रीमन्तश्चन्द्रशेखरशास्त्रिणः, भवद्भिः संशोध्य मुद्यमाण बालमनोरमायाः पञ्चविंशपर्यन्तान् भागान् परितुष्टेन मनसा पर्यैक्षिषि । सा हि सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यास्वन्यतमा कृ विस्तरणीयगहनार्थग्रन्थिसान्द्राणां सिद्धान्तकौमुदीगतानां पाणिनिसूत्रव्याख्यानवाक्यानां सर्वेषामर्थं सूत्रत आनीय प्रौढमनो शब्देन्दुशेखरवीथीविहारकुतूहलजनिकया सुकुमारसरसया भङ्ग्या सम्यग्बोधयितुं समर्था बालपरमकारुणिकी 'अध्यापकनिरपे इत्यपि नामधेयं मुक्तसंशयमर्हति । एनां वर्षपूगात् प्रागद्रमिळग्रन्थलिप्या मुद्रणगोचरमंशतः कथञ्चिदासाद्य तिरोहितां विदि मया चिन्तितम्—अस्या वाग्विस्तरगुर्व्या उक्तलिप्यापि सामग्र्येण मुद्रणे बहुद्रव्यव्ययसापेक्षत्वादशक्ये, दूर एव कृ भूमण्डलोपयोगानुगुणं देवनागरीमुद्रणं प्रति प्रत्याशेति । सेयं प्रत्याशा न केवलमुन्मीलिता भवद्भिः, किन्तु फलप्रान्तभूमिम नीतप्रायेत्यस्य महतो लोकोपकारस्य संस्कृतभक्तवर्गः सर्वो, मन्ये ऋणं भवद्भ्यो धारयते । संशोधनञ्च ग्रन्थस्य भवद्भिः स ग्विहितं पश्यामि । मूलव्याख्याविभागविन्यासगतस्याक्षरसम्बद्धस्य पत्रकृतस्य वा गुणस्य पुस्तके संविधानमत्यन्तं वो रमणीयम्

कविभूषणः श्री. ति. अ. ति. कुमारताताचार्यः निजाशयममायमावेदयते—

"दैवी वाण्यमला पुमर्थरचनावैशारदीशालिनी सापि व्याकृतिसंस्कृतैव घटते भावस्य संसूचने ।
एषा पाणिनिदर्शितैव सुलभा तां गूढभावामिमां व्याख्यान्ती ननु वासुदेवकृतिनः प्रार्थ्या कवीन्द्रैः कृतिः ॥
जयतु निगमराशेस्तुङ्गमङ्गं धरण्यां जयतु कलिहतस्याप्यस्य रक्षाऽसदक्षा ।
कथमिव तदुपायव्यापृतस्साधुलोकस्सुमतिभिरुपलभ्यो नाधुनाऽऽख्यातविज्ञाः ॥"

अयि प्रेष्ठाः! श्रीचन्द्रशेखरवर्याः! "अवालोकिषतास्माभिर्भवद्भिर्मुद्रयितुं देवनागराक्षरैरुपक्रान्तायाः वासुदेवाध्वरिकृतेः श्रीमत् बालमनोरमायाः त्रयो भागाः । इयं हि कृतिः कौमुदीजिज्ञासमानानां महत्यायुपकृतये प्रभवतीति सत्यमातिष्ठामहे अतोऽस्या मुद्रणे व्यापृतान् श्रीमतोऽपि निर्मायमुपतिष्ठामहे । यतोऽद्य विरलास्सद्व्यवसायशालिनस्सुरभारतीप्रचारसम्पाद हेवाकायत्तचित्ता विद्वांसः । तदियमितो नातिचिरान्निष्प्रत्यूहोपसर्गमासादयतु पूर्तिमभङ्गुरेणालोकेन लोकैकेश्वरस्य परमकरु करस्य श्रीमतो नारायणस्येति प्राध्वमाशास्महे" इति ॥

बङ्गलूर्नगरविराजमानचामराजेन्द्रसंस्कृतपाठशालायां व्याकरणशास्त्राध्यापकः, निजगिल्ल करिगिर्याचा सानन्दमावेदयते—

"मनोज्ञपदविन्यासा वल्गुभावा मनोरमा । चित्तेभ्यो रोचतां सर्वविदुषां गुणदर्शिनाम् ॥

सेयं बालमनोरमा मयाद्यावालोकि । या दुर्ग्रहानप्यर्थान् विना प्रयासं सुकुमारतरपदसन्दर्भैरेव ग्राहयन्ती प्रक्रियाश्च तत्र त नातिसंक्षेपं विवृण्वती तत्वबोधिन्यादिप्रौढप्रबन्धानप्यतिशेत इति श्रुतिपथमुपनीततया समुत्पादितदिदृक्षापि देवनागरैरमुद्रि तया चिराय सुलभदर्शना नाभूत् । सम्प्रति सुन्दरैरक्षरैश्चारुतरपत्रेषु व्याख्यानव्याख्येययोरन्यूनानतिरेकसंविभजनेन निपु तरम्मुद्र्यमाणा प्रकाशकमहाभागैरल्पीयसा मूल्येन वितीर्यमाणा आवर्जयेदेव सर्वेषाम्मनांसीति दृढतरम्प्रत्येमि । आशा चापूर्वप्रबन्धप्रचयमभिलषन्तः सर्वेऽपि गरीयसि कार्येऽस्मिन्दत्तादराणां शास्त्रिवर्याणाम् अवश्यसङ्ग्राह्यस्यैतत्पुस्तकस्य सङ्ग्र सहकृत्वानो भवेयुः" इति ॥

Richard Schmidt, Ph. D., Bibliothek der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft:—"I beg to s you my sincerest thanks for your valuable edition of the Bâlamanôramâ, Part I, of which you were so kind as send to the signed Library. South Indian Pundits are now very much occupied in Sanskrit philology, which looked at in Europe with great interest.

श्रीरस्तु । कल्याणं भवतु । शिवास्ते सन्तु पन्थान इति भृशमाशास्ते । तत्रभवतामनुचरः ।"

Honourable Mr. Justice Asutosh Mookerjee, Saraswati, M.A., D.L., F.R.A.S., F.R.S.E., etc., Vi Chancellor, Calcutta University, and Justice, High Court, Calcutta:—"I have looked through the splendid editi of the Siddhânta Kaumudî with Bâlamanórama, now in course of publication by Chandrasekhara Sastrigal. T work has been prepared with great care and attention, and is sure to be of great use to every student of the work Paninî. The commentary is remarkable for its simplicity, and may be strongly recommended to our B. A. (Honour and M. A. students. There can be no reasonable doubt that a careful study of the work will greatly facilitate t acquisition of a critical knowledge of Sanskrit, and I shall anxiously look forward to its completion."

Mr. Harinath De, B. A. (Cantab.), M. A. (Cal.), M.R.A.S. of the Indian Educational Service, Membe of the Syndicate of the Calcutta University, Lecturer in Comparative Philology to the University of Calcutt and Librarian, Imperial Library, Calcutta:—"I have glanced through much of the *Balamanorama* publishe portion of Pandit Chandrasekhara Sastrigal. It is a very neatly and correctly printed work and likely to prove ve useful to beginners of Panini. The commentary, so far as I can judge, is simple and lucid. I beg leave t recommend the work strongly for the patronage of the Sanskrit-loving public."

Pandit Umapatidatta Sharma Pandeya, B. A, M. R. A. S., and M. R. S. A. (London); Member of the Asiatic Society of Bengal, The Sahitya Sabha, The Bangiya Sahitya Parishad, The Imperial Library, The Barabazar Library, The Kanyakubjamandal Pusthakalaya and The Hindi Sahitya Sabha, formerly Principal, Shri Vishuddhananda Saraswati Vidyalaya in Calcutta, The Nagaripracharini Sabha of Benares, The Nagaripracharini Sabha of Arrah; Senior Professor of Sanskrit, Meerut College, and Examiner, Calcutta University, etc., etc., etc.:—"I have gone through your valuable edition of Paninian Vyâkaran in the new garb of Bâlamanôramâ. It will indeed be of immense value to the students when complete, for they will find in a nut-shell all that is worth knowing in the Vyâkaran collected together from Kâshika, Mahâbhâshya, Siddhanta Kaumudi, and other well-known works on the subject. The foot-notes contain sufficient hints to understand the text even without the help of a teacher, provided the student has an elementary knowledge of Sanskrit. Some of the aphorisms (Sutras) of Pânini have been excellently elucidated. I wish this edition every success. Please send the other parts also when published. Thanking you in anticipation."

२९९६ । करणे यजः । (३-२-८५)

करणे उपपदे भूतार्थाद्यजेर्णिनिः स्यात्कर्तरि । सोमेनेष्टवान् सोमयाजी । अग्निष्टोमयाजी ।

२९९७ । कर्मणि हनः । (३-२-८६)

पितृव्यघाती । कर्मणीत्येतत् 'सहे च' (सू ३००६) इति यावदधिक्रियते ।

२९९८ । ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप् । (३-२-८७)

एषु कर्मसूपपदेषु हन्तेर्भूते क्विप् स्यात् । ब्रह्महा । भ्रूणहा । वृत्रहा । 'क्विप् च' (सू २९८३) इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम् । ब्रह्मादिष्वेव, हन्तेरेव, भूत एव, क्विबेवेति चतुर्विधोऽत्र नियम इति काशिका । ब्रह्मादिष्वेव क्विबेवेति द्विविधो नियम इति भाष्यम् ।

२९९९ । सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः । (३-२-८९)

सुकर्मादिषु च कृञः क्विप्स्यात् । त्रिविधोऽत्र नियम इति काशिका । सुकृत् । कर्मकृत् । पापकृत् । मन्त्रकृत् । पुण्यकृत् । क्विबेवेति नियमात्कर्म

व्याख्यानमेव शरणम् । **करणे यजः ॥ सोमेनेति ॥** सोमाख्यलताविशेषरसेन यागं कृतवानित्यर्थः । सोमलतारसद्रव्यकेन यागेन अपूर्वमुत्पादितवानिति मीमांसकाः । एतच्च द्वितीयस्य द्वितीये द्रव्यसंयोगाच्चोदना पशुसोमयोः—इत्यधिकरणे अध्वरमीमांसाकुतूहलवृत्तौ प्रपञ्चितमस्माभिः । **अग्निष्टोमयाजीति ॥** अग्निष्टोमाख्ययागेन अपूर्वम्भावितवानित्यर्थः । **कर्मणि हनः ॥** कर्मण्युपपदे भूतार्थात् हनेर्णिनिः स्यात् । **पितृव्यघातीति ॥** पितृव्यं हतवानित्यर्थः । 'हनस्तः' इति तः, 'हो हन्तेः' इति हस्य घः । **ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप् ॥** पूर्वसूत्रात्कर्मग्रहणानुवृत्तेराह । **कर्मस्विति ॥ हन्तेर्भूते इति ॥** भूतार्थवृत्तेर्हन्तेरित्यर्थः । **चतुर्विध इति ॥** पुनर्विधानलब्धस्य एवकारस्य विनिगमनाविरहाच्चतुर्ष्वपि निवेश इति भावः । तत्र ब्रह्मादिष्वेव हन्तेरिति नियमात्पुरुषं हतवानित्यत्र न क्विप् । ब्रह्मादिषु हन्तेरेवेति नियमात् ब्रह्म अधीतवानित्यत्र न क्विप् । ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूतकाले एवेति नियमात् ब्रह्म हन्ति हनिष्यति वेत्यत्र न क्विप् । ब्रह्म हतवानित्यत्र अण् न भवति, किन्तु 'ब्रह्मभ्रूण' इति क्विबेव । निष्ठा तु भवत्येव, सोपपदप्रत्ययस्यैव नियमेन व्यावृत्तेः । **द्विविध इति ॥** उभयतो नियमोऽयम् । ब्रह्मादिष्वेवेति क्विबेवेति च भाष्यमित्यर्थः । एवञ्च हन्तेरेव भूत एवेति नियमद्वयमुपेक्ष्यमिति भावः । **सुकर्म ॥** सु, कर्म, पाप, मन्त्र, पुण्य, एषां पञ्चानां द्वन्द्वः । **त्रिविध इति ॥** सुकर्मादिषु भूते कृञः क्विबेवेति, सुकर्मादिषु भूते कृञ एव क्विबिति,

कृतवानित्यत्राण् न । कृञ एवेति नियमान्मन्त्रमधीतवान्मन्त्राध्यायः । अत्र न क्विप् । भूत एवेति नियमान्मन्त्रं करोति करिष्यति वेति विवक्षायां न क्विप् । स्वादिष्वेवेति नियमाभावादन्यस्मिन्नप्युपपदे क्विप् । शास्त्रकृत् । भाष्यकृत् ।

३००० । सोमे सुञः । (३-२-९०)

सोमसुत् । चतुर्विधोऽत्र नियम इति काशिका । एवमुत्तरसूत्रेऽपि ।

३००१ । अग्नौ चेः । (३-२-९१)

अग्निचित् ।

३००२ । कर्मण्यग्न्याख्यायाम् । (३-२-९२)

कर्मण्युपपदे कर्मण्येव कारके चिनोतेः क्विप् स्यात् अग्न्याधारस्थलविशेषस्याख्यायाम् । श्येन इव चितः श्येनचित् ।

३००३ । कर्मणीनि विक्रियः । (३-२-९३)

कर्मण्युपपदे विपूर्वात्क्रीणातेरिनिः स्यात् । 'कुत्सितग्रहणं कर्तव्यम्' (वा २०४७) । सोमविक्रयी । घृतविक्रयी ।

३००४ । दृशेः क्वनिप् । (३-२-९४)

कर्मणि भूत इत्येव । पारं दृष्टवान् पारदृश्वा ।

सुकर्मादिषु भूत एव कृञ इति, त्रिविध इत्यर्थः । **अण् नेति** ॥ क्तवतुस्तु भवत्येव, सोपपदप्रत्ययस्यैव नियमेन व्यावृत्तेरिति भावः । **स्वादिष्वेवेति** ॥ सुकर्मादिषु पञ्चस्वित्यर्थः । **सोमे सुञः** ॥ सोमे कर्मण्युपपदे भूते सुनोतेः क्विबित्यर्थः । **चतुर्विध इति** ॥ पूर्ववद्व्याख्येयम् । **एवमिति** ॥ 'अग्नौ चेः' इत्युत्तरसूत्रेऽपि चतुर्विधो नियम इत्यर्थः । **अग्नौ चेः** ॥ अग्नौ कर्मण्युपपदे भूतार्थवृत्तेश्चिनोतेः क्विप्स्यादित्यर्थः । **अग्निचिदिति** ॥ अग्न्याख्यं स्थण्डिलविशेषमिष्टकाभिश्चितवानित्यर्थः । **कर्मण्यग्न्याख्यायाम्** ॥ कर्मणीत्यनुवृत्तमुपपदसमर्पकम् । अत्रत्यन्तु कर्मणीत्येतत्प्रत्ययार्थसमर्पकम् । तथा चात्र कर्तरीति न सम्बध्यते । तदाह । **कर्मण्युपपदे इत्यादि** ॥ **चिनोतेरिति** ॥ भूतार्थादित्यपि बोध्यम् । **श्येन इवेति** ॥ श्येनशब्दः श्येनसदृशे लाक्षणिक इति भावः । श्येनाकृतिक इति यावत् । **कर्मणीनि विक्रियः** ॥ इनि इत्यविभक्तिकम् । विपूर्वस्य क्रीञ्धातोर्विक्रिय इति पञ्चम्यन्तम् । **कुत्सितेति** ॥ कुत्सिते कर्मण्युपपदे उक्तविधिर्भवतीत्यर्थः । **सोमविक्रयीति** ॥ सोमद्रव्यञ्च विक्रीयमाणं विक्रेतुः कुत्सामावहति, तद्विक्रयस्य निषिद्धत्वादिति भावः । **दृशेः क्वनिप्** ॥ 'आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च, अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इत्येव क्वनिपि सिद्धे तत्सहचरितमनिनादिव्यावृत्त्यर्थमिदम् । सोपपदाणादिबाधनार्थञ्च । निष्ठा तु भवत्येव, सोपपदप्रत्ययस्यैवात्र

३००५। राजनि युधिकृञः। (३-२-९५)

कनिप् स्यात्। युधिरन्तर्भावितण्यर्थः। राजानं योधितवान्राजयुध्वा। राजकृत्वा।

३००६। सहे च। (३-२-९६)

कर्मणीति निवृत्तम्। सहयुध्वा। सहकृत्वा।

३००७। सप्तम्यां जनेर्डः। (३-२-९७)

सरसिजम्। मन्दुरायां जातो मन्दुरजः। 'ङ्यापोः–' (सू १००१) इति ह्रस्वः।

३००८। पञ्चम्यामजातौ। (३-२-९८)

जातिशब्दवर्जिते पञ्चम्यन्ते उपपदे जनेर्डः स्यात्। संस्कारजः। अदृष्टजः।

३००९। उपसर्गे च संज्ञायाम्। (३-२-९९)

'प्रजा स्यात्सन्ततौ जने'।

३०१०। अनौ कर्मणि। (३-२-१००)

अनुपूर्वाज्जनेः कर्मण्युपपदे डः स्यात्। पुमांसमनुरुध्य जाता पुमनुजा।

३०११। अन्येष्वपि दृश्यते। (३-२-१०१)

अन्येष्वप्युपपदेषु जनेर्डः स्यात्। अजः। द्विजो ब्राह्मणः। (ब्राह्मणजः) अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः। तेन धात्वन्तरादपि कारकान्तरेष्वपि क्वचित्। परितः खाता परिखा।

पुनः क्विब्ग्रहणेन निवृत्तेः, पारं दृष्टवान्। **राजनि युधिकृञः** ॥ युधि, कृञ् अनयोस्समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी। **क्वनिप् स्यादिति** ॥ राजनि कर्मण्युपपदे भूतार्थाद्युधेः कृञश्च क्वनिबित्यर्थः। ननु युधेरकर्मकत्वात् तत्र कर्मण्युपपदे इत्यस्य कथमन्वय इत्यत आह। **युधिरन्तर्भावितेति** ॥ **राजकृत्वेति** ॥ राजानं कृतवानित्यर्थः। **सहे च** ॥ सहशब्दे उपपदे युधिकृञ्भ्यां क्वनिबित्यर्थः। **सप्तम्याञ्जनेर्डः** ॥ सप्तम्यन्ते उपपदे जनेः भूतार्थाड्ड इत्यर्थः। **सरसिजमिति** ॥ डित्त्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः। 'हलदन्तात्' इति 'तत्पुरुषे कृति' इति वा अलुक्। **मन्दुरज इति** ॥ "वाजिशाला तु मन्दुरा" इत्यमरः। **पञ्चम्यामजातौ** ॥ **जनेरिति** ॥ भूतार्थादिति शेषः। **संस्कारजमिति** ॥ संस्काराज्जातमित्यर्थः। **उपसर्गे च** ॥ जनेर्ड इति शेषः। संज्ञायामिति समुदायोपाधिः। **अनौ कर्मणि** ॥ ननु जनेरकर्मकत्वात्तत्र कर्मण्युपपदे इत्यर्थस्य कथमन्वय इत्यत आह। **पुमांसमनुरुध्येति** ॥ अनुरुध्य जननं धात्वर्थ इति भावः। **पुमनुजेति** ॥ पुंम् इति पूर्वपदे संयोगान्तलोप इति भावः। **अन्येष्वपि दृश्यते** ॥ **अज इति** ॥ न जात इत्यर्थः। **द्विजो ब्राह्मण इति** ॥ द्विर्जातः इत्यर्थः। "मातुर्यदग्रे जायन्ते द्वितीयं मौञ्जिबन्धनात्" इत्यादिस्मृतेरिति भावः। **अपिशब्द इति** ॥ 'सप्तम्याञ्जनेर्डः' इत्यादिसूत्रेषु डविधिषु यानि विशेषणान्युपात्तानि

३०१२ । क्तक्तवतू निष्ठा । (१-१-२६)

एतौ निष्ठासंज्ञौ स्तः ।

३०१३ । निष्ठा । (३-२-१०२)

भूतार्थवृत्तेर्धातोर्निष्ठा स्यात् । तत्र 'तयोरेव–' (सू २८३३) इति भावकर्मणोः क्तः । 'कर्तरि कृत्' (सू २८३२) इति कर्तरि क्तवतुः । उकावितौ । स्नातं मया । स्तुतस्त्वया विष्णुः । विष्णुर्विश्वं कृतवान् ।

३०१४ । निष्ठायामण्यदर्थे । (६-४-६०)

ण्यदर्थो भावकर्मणी, ततोऽन्यत्र निष्ठायां क्षियो दीर्घः स्यात् ।

३०१५ । क्षियो दीर्घात् । (८-२-४६)

दीर्घात्क्षियो निष्ठातस्य नः स्यात् । क्षीणवान् । भावकर्मणोस्तु क्षितः कामो मया । 'श्र्युकः किति' (सू २३८१) । श्रितः–श्रितवान् । भूतः–भूत-

---

प्रकृतिविशेषरूपाणि भूते कर्तरीति प्रत्ययार्थविशेषणञ्च तदतिक्रमार्थ इत्यर्थः । **क्तक्तवतू निष्ठा** ॥ क्त, क्तवतु अनयोर्द्वन्द्वः । निष्ठेति प्रत्येकाभिप्रायमेकवचनम् । **निष्ठा** ॥ भूते इति धातोरिति चाधिकृतम् । तदाह । **भूतार्थेत्यादि** ॥ **भावकर्मणोः क्त इति** ॥ तथाच क्तप्रत्ययविषये कर्तरीति न सम्बध्यते इति भावः । **कर्तरि क्तवतुरिति** ॥ कृत्यक्तखलर्थानामेव भावकर्मणोर्विधानादिति भावः । 'तयोरेव कृत्यक्त' इत्यत्र 'लः कर्मणि' इत्यस्मात् सकर्मकेभ्यः कर्मणि कर्तरि च अकर्मकेभ्यो भावे कर्तरि चेत्यनुवर्तते । ततश्च अकर्मकेभ्यो भावे क्तः, सकर्मकेभ्यस्तु कर्मणीति व्यवस्था लभ्यते इति मत्वा उदाहरति । **स्नातम्मयेति** ॥ अकर्मकत्वात् भावे क्तः । **स्तुतस्त्वया विष्णुरिति** ॥ सकर्मकत्वात् कर्मणि क्तः । कर्तरि क्तवतुमुदाहरति । **विष्णुर्विश्वं कृतवानिति** ॥ **निष्ठायामण्यदर्थे** ॥ **ण्यदर्थो भावकर्मणी इति** ॥ 'ऋहलोः' इति ण्यतः कृत्यसंज्ञकस्य तयोरेवेति भावकर्मणोरेव प्रवृत्तेरिति भावः । **ततोऽन्यत्रेति** ॥ कर्तरीत्यर्थः । क्तवताविति फलितम् । **क्षियो दीर्घः स्यादिति** ॥ क्षिय इति पूर्वसूत्रमनुवर्तते । 'युप्लुवोर्दीर्घश्छन्दसि' इत्यतः दीर्घ इति चेति भावः । **क्षियो दीर्घात्** ॥ दीर्घादिति क्षियो विशेषणम् । तदाह । **दीर्घात् क्षिय इति** ॥ दीर्घान्तादित्यर्थः । **निष्ठातस्य न इति** ॥ 'रदाभ्याम्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **क्षीणवानिति** ॥ क्षिधातोः कर्तरि क्तवतुः, 'निष्ठायामण्यदर्थे' इति दीर्घः, तकारस्य नत्वम्, षात्परत्वाण्णः । **क्षितः कामो मयेति** ॥ क्षपित इत्यर्थः । 'क्षि क्षये' इत्यस्मात् अन्तर्भावितण्यर्थात्कर्मणि क्तः । भावे तु क्षितं कामेनेत्युदाहार्यम् । अत्र ण्यदर्थयोर्भावकर्मणोर्विहिते क्ते दीर्घो न भवति, अण्यदर्थ इत्युक्तेः । दीर्घान्तत्वाभावात् 'क्षियो दीर्घात्' इति नत्वं न । **श्र्युकः कितीति** ॥

वान् । क्षुतः । 'ऊर्णोतेर्नुवद्भावो वाच्यः' (वा १७५१) । तेन एकाच्त्वान्नेट् । ऊर्णुतः । नुतः । वृतः ।

३०१६ । रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः । (८-२-४२)

रेफदकाराभ्यां परस्य निष्ठातस्य नः स्यात् । निष्ठापेक्षया पूर्वस्य धातोर्दकारस्य च । शॄ 'ॠत इत्–' (सू २३९०) । रपरः, णत्वम् । शीर्णः । बहिरङ्गत्वेन वृद्धेरसिद्धत्वान्नेह । कृतस्यापत्यं कार्तिः । भिन्नः । छिन्नः ।

३०१७ । संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः । (८-२-४३)

निष्ठातस्य नः स्यात् । द्राणः । स्त्यानः । ग्लानः ।

३०१८ । ल्वादिभ्यः । (८-२-४४)

एकविंशतेर्लूञादिभ्यः प्राग्वत् । लूनः । ज्या, 'ग्रहिज्या' (सू २४१२) । जीनः । 'दुग्वोर्दीर्घश्च' (वा ४८३२) । 'दु गतौ' । दूनः । 'टु दु उपतापे'

श्रित इत्यादौ इण्निषेधस्मारकमिदम् । **क्षुत इति** ॥ 'टु क्षु शब्दे' अस्मात् क्तः । ननु ऊर्णुत इति कथम् । अनेकाच्कत्वेन 'श्र्युकः' इति निषेधस्याप्रवृत्तेरित्यत आह । **ऊर्णोतेर्नुवदिति** ॥ वार्तिकमिदम् । **रदाभ्याम्** । रदाभ्यामित्यकारावुच्चारणार्थौ । तदाह । **रेफदकाराभ्यामिति** ॥ निष्ठायाः त् निष्ठात्, तस्य निष्ठात इति विग्रहः । तदाह । **निष्ठातस्येति** ॥ निष्ठातकारस्येत्यर्थः । **नस्स्यादिति** ॥ नकारस्स्यादित्यर्थः । सूत्रे न इति प्रथमान्तम् । अकार उच्चारणार्थः । **दकारस्य चेति** ॥ नकार इत्यनुषज्यते । सूत्रे दः इति षष्ठ्यन्तमिति भावः । चरितम् उदितम् इत्यत्र तु नत्वन्न । निष्ठातकारस्य इटा व्यवहितत्वेन रदाभ्यां परत्वाभावात् । रेफात्परस्योदाहरति । **शॄ इति** ॥ शॄधातोः क्तप्रत्ययसूचनमिदम् । ननु कृतस्यापत्यङ्कार्तिः । अत इञ्, आदिवृद्धिः, रपरत्वम् । अत्र निष्ठातकारस्य रेफात् परस्य नत्वं स्यादित्यत आह । **बहिरङ्गत्वेनेति** ॥ दात्परस्योदाहरति । **भिन्नम्, छिन्नमिति** ॥ अत्र निष्ठातकारस्य धात्वन्तदकारस्य च नत्वमिति भावः । **संयोगादेः** ॥ **निष्ठातस्य नस्स्यादिति** ॥ शेषपूरणमिदम् । **द्राण इति** ॥ 'द्रा कुत्सायाङ्गतौ' अस्मात् क्तः, नत्वम्, णत्वम् । **ग्लान इति** ॥ 'ग्लै हर्षक्षये' 'आदेचः' इत्यात्वे नत्वम् । **ल्वादिभ्यः** ॥ **एकविंशतेरिति** ॥ क्र्यादिषु प्वादयो द्वाविंशतिः, तेषु आद्यम्पूञं विहाय ल्वादिभ्यः एकविंशतेरित्यर्थः । **ज्येति** ॥ धातुसूचनम् । **ग्रहिज्येति** ॥ सम्प्रसारणसूचनम् । **जीन इति** ॥ ज्या त इति स्थिते 'संयोगादेः' इति निष्ठानत्वस्यासिद्धत्वात् ततः प्रागेव सम्प्रसारणे पूर्वरूपे च कृते आतः परत्वाभावात् 'संयोगादेरातः' इति नत्वस्याप्राप्तावनेन नत्वम् । **दुग्वोर्दीर्घश्चेति** ॥ वार्तिकमिदम् । दु गु आभ्याम्परस्य निष्ठातस्य नत्वं प्रकृतेर्दीर्घश्च इत्यर्थः । 'मृदुतया दुतया' इति माघकाव्ये दुतशब्दं साधयितुमाह । **टु दु**

इत्ययं तु न गृह्यते, सानुबन्धकत्वात् । 'मृदुतया द्रुतया' इति माघः । गूनः । 'पूञो विनाशे' (वा ४८३३) । पूना यवाः । विनष्टा इत्यर्थः । पूतमन्यत् । 'सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्य' (वा ४८३४) । सिनो ग्रासः । 'ग्रास' इति किम् । सिता पाशेन सूकरी । 'कर्मकर्तृकस्य' इति किम् । सितो ग्रासो देवदत्तेन ।

३०१९ । ओदितश्च । (८-२-४५)

भुजो, भुग्नः । 'टु ओ श्वि', उच्छूनः । ओ हाक्, प्रहीणः । 'स्वादय ओदितः' इत्युक्तम् । सूनः—सूनवान् । दूनः—दूनवान् । ओदिन्मध्ये डीङः पाठसामर्थ्यान्नेट्, उड्डीनः ।

३०२० । द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः । (६-१-२४)

द्रवस्य मूर्तौ काठिन्ये स्पर्शे चार्थे श्यैङः सम्प्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् ।

३०२१ । श्योऽस्पर्शे । (८-२-४७)

उपतापे इत्यादि ॥ **गून इति** ॥ गुधातोः क्ते दीर्घः । **पूञो विनाशे इति** ॥ वार्तिकमिदम् । विनाशार्थात् पूञः परस्य निष्ठातस्य नत्वमित्यर्थः । **सिनोतेरिति** ॥ वार्तिकमिदम् । कर्मैव कर्ता कर्मकर्ता, ग्रासः कर्मकर्ता यस्य सः ग्रासकर्मकर्तृकः तस्मात् 'षिञ् बन्धने' इत्यस्मात्परस्य निष्ठातस्य नत्वमित्यर्थः। **ओदितश्च** ॥ ओकारेतो धातोः परस्य निष्ठातस्य नत्वमित्यर्थः। **भुग्न इति** ॥ नत्वस्यासिद्धत्वात् जस्य पूर्वङ्कुत्वम् । ततो नत्वम् । **उच्छून इति** ॥ उत्पूर्वात् 'टु ओ श्वि' इति धातोः क्तः, यजादित्वात्सम्प्रसारणम्, पूर्वरूपम्, 'श्वीदितः' इति नेट्, हल इति दीर्घः, निष्ठानत्वम् । **प्रहीण इति** ॥ 'घुमास्था' इति ईत्वं, नत्वं, 'कृत्यचः' इति णत्वम् । **स्वादय इति** ॥ 'षूङ् प्राणिप्रसवे' इत्याद्या नव धातवः ओदित इति दिवादिगणे उक्तमित्यर्थः । **सून इति** ॥ षूङः क्त', नत्वं 'श्र्युकः किति' इति इण्निषेधः । **दून इति** ॥ 'दूङ् परितापे' अस्मात् क्तः, स्वादित्वेन ओदित्वान्नत्वम् । ननु 'डीङ् विहायसा गतौ' इत्यस्य उड्डीन इति कथं रूपं, सेट्कत्वात् उगन्तत्वाभावेन 'श्र्युकः किति' इति निषेधस्याप्रवृत्तेरित्यत आह । **ओदिन्मध्ये डीङः पाठसामर्थ्यान्नेडिति** ॥ इटि सति निष्ठातस्य ओदितः डीङः परत्वाभावान्नत्वाप्रसक्तेस्तस्य ओदित्सु पाठो व्यर्थः स्यादित्यर्थः । **द्रवमूर्ति** ॥ 'श्यैङ् गतौ' इत्यस्य कृतात्वस्य श्य इति षष्ठी। द्रवमूर्तिश्च स्पर्शश्चेति विग्रहः । मूर्तावित्यस्य विवरणम् । **काठिन्ये इति** ॥ **सम्प्रसारणं स्यादिति** ॥ 'ष्यङस्सम्प्रसारणम्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । तथाच श्यैङः क्ते आत्त्वे सम्प्रसारणे पूर्वरूपे शि त इति स्थिते । **श्योऽस्पर्शे** ॥ श्यः अस्पर्शे इति छेदः । **दीर्घ इति** ॥ नत्वात्प्रागेव 'हलः' इति दीर्घ इत्युचितम् । नत्वस्य

श्यैङो निष्ठातस्य नः स्यादस्पर्शेऽर्थे । 'हलः' (सू २५५९) इति दीर्घः । शीनं घृतम् । 'अस्पर्शे' किम् । शीतं जलम् । 'द्रवमूर्तिस्पर्शयोः' किम् । संश्यानो वृश्चिकः शीतात्सङ्कुचित इत्यर्थः ।

३०२२ । प्रतेश्च । (६-१-२५)

प्रतिपूर्वस्य श्यः सम्प्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् । प्रतिशीनः ।

३०२३ । विभाषाभ्यवपूर्वस्य । (६-१-२६)

श्यः सम्प्रसारणं वा स्यात् । अभिश्यानम्—अभिशीनं घृतम् । अवश्यानः—अवशीनो वृश्चिकः । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेनेह न । समवश्यानः ।

३०२४ । अञ्चोऽनपादाने । (८-२-४८)

अञ्चो निष्ठातस्य नः स्यान्न त्वपादाने ।

३०२५ । यस्य विभाषा । (७-२-१५)

यस्य क्वचिद्विभाषयेड्विहितस्ततो निष्ठाया इण्न स्यात् । 'उदितो वा'

त्रैपादिकत्वात् । **शीनं घृतमिति** ॥ घनीभूतमित्यर्थः । धातूनामनेकार्थत्वात् । यद्यपि घृतेऽप्यनुष्णः शीतस्पर्शोऽस्त्येव । तथापि शीताख्यस्पर्शविशेष एव विवक्षितः इति भावः । **अस्पर्शे किमिति** ॥ श्यैङो निष्ठातस्य नत्वं स्यादित्येतावदेवास्त्वित्यर्थः । **शीतञलमिति** ॥ शीतस्पर्शवदित्यर्थः । अत्र 'द्रवमूर्ति' इति सम्प्रसारणमेव, न तु निष्ठानत्वमित्यर्थः । एवञ्च 'द्रवमूर्तिस्पर्शयोः' इत्यस्य स्पर्शे इदमुदाहरणम् । 'श्योऽस्पर्शे' इत्यस्य तु प्रत्युदाहरणमिति बोध्यम् । सूत्रयोः स्पर्शशब्दः प्रधानभूते गुणभूते च वर्तते । तत्र गुणभूते विशेष्यनिघ्नः । शीताः आपः शीतं जलमित्यादि । यदा तु स्पर्शविशेषो गुणः प्राधान्येन विवक्षितः तदा क्लीबत्वमेव । "शीतञ्गुणे" इत्यमरः । सम्प्रसारणविधौ पृच्छति । **द्रवमूर्तिस्पर्शयोः किमिति** ॥ **संश्यान इति** ॥ अत्र स्पर्शस्याप्रतीतेः न सम्प्रसारणम् । नत्वन्तु भवत्येवेति भावः । **प्रतेश्च** ॥ द्रवमूर्तिस्पर्शाभ्यामन्यत्रापि सम्प्रसारणप्राप्त्यर्थमिदम् । **प्रतिशीन इति** ॥ प्रतिगत इत्यर्थः । अत्र 'श्योऽस्पर्शे' इति नत्वम् । **विभाषा** ॥ श्यैङ इति शेषः । **सम्प्रसारणं वा स्यादिति** ॥ शेषपूरणमिदम् । द्रवमूर्तिस्पर्शयोर्नित्यं सम्प्रसारणे प्राप्ते ततोऽन्यत्राप्राप्ते विभाषेयम् । **अभिश्यानं घृतमिति** ॥ अत्र द्रवमूर्तौ सम्प्रसारणविकल्पः । **अवश्यानः-अवशीनः वृश्चिक इति** ॥ अत्र द्रवमूर्तिस्पर्शाभावेऽपि सम्प्रसारणविकल्पः । समवश्यान इत्यत्रापि सम्प्रसारणविकल्पमाशङ्क्य आह । **व्यवस्थितेति** ॥ **अञ्चोऽनपादाने** ॥ **न त्वपादाने इति** ॥ अपादानसमभिव्याहारे असतीत्यर्थः । **यस्य विभाषा** ॥ **यस्येति** ॥ यस्मादित्यर्थः । **निष्ठाया इण्न स्यादिति** ॥ 'श्रीदितः' इत्यतो निष्ठायामिति 'नेड्वशि' इत्यतो नेडिति चानुवर्तत इति भावः । नन्वञ्चेर्नित्यं सेट्कत्वात् कथन्तस्य क्वचिद्वेट्कत्वमित्यत आह । **उदितो वेति** ॥

(सू ३३२८) इति क्त्वायां वेट्त्वादिह नेट् । समक्नः । 'अनपादाने' किम् । उदक्तमुदकं कूपात् । नत्वस्यासिद्धत्वात् 'व्रश्च—' (सू २९४) इति षत्वे प्राप्ते, 'निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययेड्विधिषु सिद्धो वाच्यः' (वा ४७७३) । वृक्णः । वृक्णवान् ।

३०२६ । परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु । (८-३-७५)

पूर्वेण मूर्धन्ये प्राप्ते तदभावो निपात्यते । परिस्कन्दः । 'प्राच्य—' इति किम् । परिष्कन्दः—परिस्कन्दः । 'परेश्च' (सू २३९९) इति षत्वविकल्पः । 'स्तन्भेः' (सू २२७२) इति षत्वे प्राप्ते ।

३०२७ । प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च । (८-३-११४)

अत्र षत्वं न स्यात् ।

३०२८ । दिवोऽविजिगीषायाम् । (८-३-४९)

दिवो निष्ठातस्य नः स्यादविजिगीषायाम् । द्यूनः । विजिगीषायां तु, द्यूतम् ।

३०२९ । निर्वाणोऽवाते । (८-२-५०)

समक्न इति ॥ सङ्गत इत्यर्थः । सम्पूर्वात् अञ्चुधातोः क्तः 'आर्धधातुकस्येट्' इति प्राप्तस्य इटो निषेधः । 'अनिदिताम्' इति नलोपः । चस्य कुत्वम् । **उदक्तमुदकं कूपादिति** ॥ उद्धृतमित्यर्थः । अत्रापादानसमभिव्याहारसत्वात् नत्वन्नेति भावः । 'ओ व्रश्चू छेदने' सस्य श्चुत्वेन निर्देशः, अस्मात्क्तः, 'ग्रहिज्या' इति सम्प्रसारणम्, ऊदित्त्वेन वेट्कत्वादिह 'यस्य विभाषा' इति नेट्, चस्य कुत्वेन कः, 'ओदितश्च' इति निष्ठानत्वं, तस्यासिद्धत्वेन झल्परत्वात् 'स्कोः' इति सलोपः, णत्वम्, वृक्ण इति रूपमिति स्थितिः । तत्र नत्वस्यासिद्धत्वेन झल्परत्वात् 'व्रश्च' इति षत्वं स्यादित्यत आह । **निष्ठादेशष्षत्वेति** ॥ तथा च 'व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः' इति षत्वे कर्तव्ये नत्वस्यासिद्धत्वाभावेन झल्परकत्वाभावान्न षत्वमित्यर्थः । स्वरप्रत्ययेड्विधिषूदाहरणानि भाष्ये स्पष्टानि । **परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु** ॥ 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इत्यधिकारे इदं सूत्रम् । **पूर्वेणेति** ॥ 'परेश्च' इति पूर्वसूत्रम् । परेः परस्य स्कन्देः सस्य षो वा स्यादिति तदर्थः । तेन षत्वविकल्पे प्राप्ते प्राच्यभरतेषु षत्वाभावो निपात्यत इत्यर्थः । **परिस्कन्द इति** ॥ परिपूर्वात् स्कन्देर्निष्ठायास्तकारलोपः । **दिवो** ॥ अविजिगीषायामिति छेदः । **द्यून इति** ॥ स्तुत इत्यर्थः । 'च्छ्वोः' इत्यूठ् । **विजिगीषायान्तु द्यूतमिति** ॥ द्यूतस्य विजिगीषया प्रवृत्तेरिति भावः । **निर्वाणोऽवाते** ॥ **कर्ता नेति** ॥ निरित्युपसर्गपूर्वो वाधातुर्विनाशे वर्तते, उपरमे च । तस्मिन् धात्वर्थे यदि वायुः कर्ता तदा नत्वन्नेत्यर्थः ।

अवाते इति च्छेदः। निःपूर्वाद्वातेर्निष्ठातस्य नत्वं स्याद्वातश्चेत्कर्ता न। निर्वाणोऽग्निर्मुनिर्वा। वाते तु निर्वातो वातः।

३०३०। शुषः कः। (८-२-५१)

निष्ठात इत्येव। शुष्कः।

३०३१। पचो वः। (८-२-५२)

पक्वः।

३०३२। क्षायो मः। (८-२-५३)

क्षामः।

३०३३। स्त्यः प्रपूर्वस्य। (६-१-२३)

प्रात्स्त्यः सम्प्रसारणं स्यान्निष्ठायाम्।

३०३४। प्रस्त्योऽन्यतरस्याम्। (८-२-५४)

निष्ठातस्य मो वा स्यात्। प्रस्तीमः—प्रस्तीतः। 'प्रात्' किम्। स्त्यानः।

३०३५। अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः। (८-२-५५)

ञि फला, फुल्लः। निष्ठातस्य लत्वं निपात्यते। क्तवत्वेकदेशस्यापीदं निपातनमिष्यते। फुल्लवान्। क्षीबादिषु तु क्तप्रत्ययस्यैव तलोपः। तस्य

निर्वाणोऽग्निर्मुनिर्वेति॥ नष्टः उपरतः इति क्रमेणार्थः। 'गत्यर्थाकर्मक' इत्यादिना कर्तरि क्तः। **निर्वातो वात इति**॥ अत्र वातस्य कर्तृत्वान्नत्वन्नेति भावः। 'निर्वाणो दीपो वातेन' इत्यत्र तु वातस्य करणत्वेन विवक्षितत्वात्कर्तृत्वाभावात् नत्वन्निर्वाह्यम्। भावे तु निर्वाणं वातेन। **शुषः कः**॥ **निष्ठात इति**॥ शुषः परस्य निष्ठातस्य कः स्यादिति फलितम्। **पचो वः**॥ पचेः परस्य निष्ठातस्य वः स्यादित्यर्थः। **पक्व इति**॥ वत्वस्यासिद्धत्वात् कुत्वम्। **क्षायो मः**॥ 'क्षै क्षये' इत्यस्मात् परस्य निष्ठातस्य मः स्यादित्यर्थः। **क्षाम इति**॥ 'आदेचः' इत्यात्वम्। 'गत्यर्थाकर्मक' इति कर्तरि क्तः। क्षीण इत्यर्थः। अन्तर्भावितण्यर्थत्वे क्षपित इत्यर्थः। **स्त्यः प्रपूर्वस्य**॥ स्त्यै इत्यस्य कृतात्वस्य स्त्य इति षष्ठ्यन्तम्। 'ष्यङस्सम्प्रसारणम्' इत्यतस्सम्प्रसारणमिति 'स्फायः स्फी' इत्यतो निष्ठायामिति चानुवर्तते। तदाह। **प्रादित्यादि**॥ सम्प्रसारणे पूर्वरूपे 'हलः' इति दीर्घे प्रस्ती त इति स्थिते **प्रस्त्योऽन्यतरस्याम्**॥ प्रस्त्य इति पञ्चमी। प्रपूर्वात्स्त्यैधातोरित्यर्थः। निष्ठातस्य म इति शेषः। **प्रस्तीम इति**॥ सङ्घीभूत इत्यर्थः। **अनुपसर्गात्**॥ एते निपात्यन्ते उपसर्गात् परा न चेदित्यर्थः। **लत्वमिति**॥ 'आदितश्च' इति इडभावः, 'चरफलोश्च' इत्युत्वञ्च सिद्धमिति भावः। 'फल निष्पत्तौ' इत्यस्य तु नात्र ग्रहणम्, इडभावस्यापि निपात्यत्वापत्तेः। ननु क्तवतुप्रत्यये फुल्लवानिति कथम्। क्तवतुप्रत्यये क्तस्यानर्थकत्वेन फुल्लशब्देनाग्रहणादित्यत आह।

सिद्धत्वात्प्राप्तस्येटोऽभावश्च निपात्यते । क्षीबो मत्तः । कृशस्तनुः । उल्लाघो नीरोगः । 'अनुपसर्गात्' किम् ।

३०३६ । आदितश्च । (७-२-१६)

आकारेतो निष्ठाया इण्न स्यात् ।

३०३७ । ति च । (७-४-८९)

चरफलोरत उत्स्यात्तादौ किति । प्रफुल्तः । प्रक्षीबितः । प्रकृशितः । प्रोल्लाघितः । कथं तर्हि 'लोध्रद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लम्' इति । 'फुल्ल विकसने' पचाद्यच् । सूत्रं तु फुल्तादिनिवृत्त्यर्थम् । 'उत्फुल्लसम्फुल्लयोरुपसङ्ख्यानम्' (वा ४८४३) ।

३०३८ । नुदविदोन्दीत्राघ्राह्रीभ्योऽन्यतरस्याम् । (८-२-५६)

एभ्यो निष्ठातस्य नो वा । नुन्नः—नुत्तः । 'विद' विचारणे, रौधादिक एव गृह्यते । उन्दिना परेण साहचर्यात् । विन्नः—वित्तः । वेत्तेस्तु विदितः । विद्यतेर्विन्नः । उन्दी ।

क्तवत्वेकदेशस्यापीति ॥ **क्षीबादिष्विति** ॥ क्षीबकृशोल्लाघेष्वित्यर्थः । **क्तप्रत्ययस्यैवेति** ॥ ननु क्तवत्वेकदेशस्यापीत्यर्थः । अनर्थकत्वादिति भावः । **तस्येति** ॥ तलोपस्येत्यर्थः । **क्षीबो मत्त इति** ॥ क्षीबेः क्तः, तलोपः, इडभावश्च । **कृशस्तनुरिति** ॥ कृशेः क्तः, तलोपः, इडभावश्च । **उल्लाघो नीरोग इति** ॥ लाघेः क्तः, तलोपः, इडभावश्च । अत्र मत्तादिरेवार्थः निपातनबलात् । **अनुपसर्गात्किमिति** ॥ अत्र फुल्त इति प्रत्युदाहरणं विवक्षन् तत्र विशेषमाह । **आदितश्च** ॥ **निष्ठाया इण्न स्यादिति** ॥ 'श्वीदितः' इत्यतो निष्ठायामिति 'नेड्वशि' इत्यतो नेडिति चानुवर्तते इति भावः । **ति च** ॥ 'चरफलोश्च' इति सूत्रानुवृत्तिम्मत्वा आह । **चरफलोरिति** ॥ **अत उत्स्यादिति** ॥ 'उत्परस्यातः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **कितीति** ॥ "दीर्घ इणः किति' इत्यतः मण्डूकप्लुत्या तदनुवर्तते इति भावः । वस्तुतस्तु कितीत्यनुवृत्तिर्निर्मूला निष्फला च । तयोस्सेट्कत्वेन निष्ठां विना तकारादिप्रत्ययाभावात् । **कथन्तर्हीति** ॥ प्रफुल्लमित्यस्य सोपसर्गत्वेन निष्ठातस्य लत्वासम्भवादिति भावः । समाधत्ते । **फुल्लेति** ॥ ननु फुल्लेः पचाद्यचैव फुल्ल इत्यस्य सिद्धेः फुल्ल इत्यस्य निपातनं व्यर्थमित्यत आह । **सूत्रन्त्विति** ॥ **उत्फुल्लसम्फुल्लयोरिति** ॥ निष्ठातस्य लत्वनिपातनमिति शेषः । सोपसर्गार्थं वचनम् । **नुदविदोन्दी** ॥ ह्रीधातोरप्राप्ते इतरेभ्यो नित्यम्प्राप्ते नत्वविकल्पोऽयम् । **रौधादिक इति** ॥ 'विद विचारणे' इत्ययमित्यर्थः । **वेत्तेस्त्विति** ॥ 'विद ज्ञाने' इत्यस्येत्यर्थः । अयं सेट्, अनिट्केष्वनन्तर्भावात् । तदाह । **विदित इति** ॥ अत्र निष्ठातस्य इटा व्यवहितत्वान्नत्वन्नेति भावः । **विद्यतेर्विन्न इति** ॥ 'विद सत्तायाम्' इत्ययमनिट् 'रदाभ्याम्' इति नित्यन्नत्वमिति

३०३९ । श्वीदितो निष्ठायाम् । (७-२-१४)

श्वयतेरीदितश्च निष्ठाया इण्न । उन्नः—उत्तः । त्राणः—त्रातः । घ्राणः—घ्रातः । ह्रीणः—ह्रीतः ।

३०४० । न ध्याख्यापॄमूर्च्छिमदाम् । (८-२-५७)

एभ्यो निष्ठातस्य नत्वं न । ध्यातः । ख्यातः । पूर्तः । 'राल्लोपः' । मूर्तः । मत्तः ।

३०४१ । वित्तो भोगप्रत्यययोः । (८-२-५८)

विन्दतेर्निष्ठान्तस्य निपातोऽयं भोग्ये प्रतीते चार्थे । वित्तं धनम । वित्तः पुरुषः । 'अनयोः' किम्, विन्नः । 'विभाषा गमहन—' (सू ३०९९) इति क्सौ वेट्त्वादिह नेट् ।

३०४२ । भित्तं शकलम् । (८-२-५९)

भिन्नमन्यत् ।

भावः । **उन्दीति** ॥ उदाहरणसूचनम् । **श्वीदितो निष्ठायाम्** ॥ श्वि, ईदित् अनयोस्समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी । 'नेड्वशि' इत्यतो नेडित्यनुवर्तते । तदाह । **श्वयतेरिति** ॥ **न ध्याख्या** ॥ पञ्चम्यर्थे षष्ठी । तदाह । **एभ्य इति** ॥ **ध्यात इति** ॥ ध्यैधातोः क्तः 'आदेचः' इत्यात्वम् । अत्र 'संयोगादेरातः' इति प्राप्तनत्वन्न । **ख्यात इति** ॥ ख्याञादेशपक्षे यण्वत्त्वात् 'संयोगादेरातः' इति प्राप्तनत्वन्न । क्शादेशस्य शस्य यत्वे तु यस्य णत्वप्रकरणगतस्यासिद्धत्वाद्यण्वत्त्वाभावात् 'संयोगादेरातः' इति नत्वस्य न प्रसक्तिः । स्वतस्सिद्धख्याधातोस्तु आर्धधातुके प्रयोगो नास्त्येवेति ख्याग्रहणं व्यर्थमेव । **पूर्त इति** ॥ पॄधातोः क्तः 'श्र्युकः किति' इति नेट् 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इति उत्त्वं, रपरत्वम्, इह 'रदाभ्याम्' इति प्राप्तनत्वन्न । मुर्छाधातोः क्ते आह । **राल्लोप इति** ॥ छस्य लोप इति भावः । **मूर्त इति** ॥ 'आदितश्च' इति नेट् । छलोपे 'रदाभ्याम्' इति प्राप्तनत्वन्न । 'हलि च' इति दीर्घः । **मत्त इति** ॥ 'मदी हर्षग्लेपनयोः' अस्मात् क्तः 'श्वीदितः' इति नेट् । अत्र 'रदाभ्याम्' इति प्राप्तं नत्वन्न । **वित्तो भोग** ॥ भुज्यत इति भोगः भोग्यम् । प्रतीयते इति प्रत्ययः प्रख्यातः । अत्र विन्दतेरेव ग्रहणमिति भाष्ये स्पष्टम् । तदाह । **विन्दतेरिति** ॥ **निपातोऽयमिति** ॥ 'नुदविदोन्दी' इति प्राप्तस्य पाक्षिकनत्वस्य अभावनिपातनमित्यर्थः । तस्य भोगप्रत्यययोः कदाऽपि नत्वन्नेत्यर्थः । **प्रतीते इति** ॥ प्रख्याते इत्यर्थः । **वित्तः पुरुष इति** ॥ प्रख्यात इत्यर्थः । **विन्न इति** ॥ लब्धश्चोरादिरित्यर्थः । अत्र 'यस्य विभाषा' इति इण्निषेधमुपपादयति । **विभाषा गमेति** ॥ एकाच इति निषेधाच्चेत्यपि बोध्यम् । **भित्तं शकलम्** ॥ शकले वाच्ये भिदेः क्तस्य नत्वाभावो निपात्यते ।

३०४३ । ऋणमाधमर्ण्ये । (८-२-६०)

ऋधातोः क्ते तकारस्य नत्वं निपात्यते आधमर्ण्यव्यवहारे । ऋतमन्यत् ।

३०४४ । स्फायः स्फी निष्ठायाम् । (६-१-२२)

स्फीतः ।

३०४५ । इण्निष्ठायाम् । (७-२-४७)

निरः कुषो निष्ठाया इट् स्यात् । 'यस्य विभाषा' (सू ३०२५) इति निषेधे प्राप्ते पुनर्विधिः । निष्कुषितः ।

३०४६ । वसतिक्षुधोरिट् । (७-२-५२)

आभ्यां क्त्वानिष्ठयोर्नित्यमिट् स्यात् । उषितः । क्षुधितः ।

३०४७ । अञ्चेः पूजायाम् । (७-२-५३)

पूजार्थादञ्चेः क्त्वानिष्ठयोरिट् स्यात् । अञ्चितः । गतौ तु अक्तः ।

३०४८ । लुभो विमोहने । (७-२-५४)

शकलत्वजातिविशिष्टे अवयवार्थमनपेक्ष्य रूढोऽयम् । ततश्च भित्तशकलयोः पर्यायत्वान्न सहप्रयोगः । भिदिक्रियाविवक्षायान्तु भित्तं भिन्नमिति भवतीति भाष्ये स्पष्टम् । **ऋणमाधमर्ण्ये** ॥ अधमर्णस्य कर्म आधमर्ण्यम् । **आधमर्ण्यव्यवहारे इति** ॥ स च अन्यदीयं द्रव्यं गृहीतमियता कालेन इयत्या वृद्ध्या प्रतिदीयते इति संविद्रूपः, तस्मिन्विषये इत्यर्थः । **ऋतमन्यदिति** ॥ सत्यमित्यर्थः । **स्फायः स्फी** ॥ 'स्फायी वृद्धौ' अस्य स्फीभावः स्यात् निष्ठायाम्परत इत्यर्थः । **इण्निष्ठायाम्** ॥ 'निरः कुषः' इति सूत्रमनुवर्तते । तदाह । **निर इति** ॥ ननु 'आर्द्धधातुकस्येट्' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदं सूत्रमित्यत आह । **यस्येति** ॥ कुषधातोः तृजादौ 'निरः कुषः' इति पूर्वसूत्रेण वेट्कत्वात् 'यस्य विभाषा' इति प्राप्तस्येण्निषेधस्य बाधनार्थम्पुनरिह विधानमित्यर्थः । इडित्यनुवर्तमाने पुनरिड्ग्रहणन्तु 'स्वरतिसूति' इत्यतो वाग्रहणानुवृत्तिनिवृत्तये । **वसतिक्षुधोरिट्** ॥ पञ्चम्यर्थे षष्ठी । **क्त्वानिष्ठयोरिति** ॥ 'क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । **नित्यमिति** ॥ इडित्यनुवर्तमाने पुनरिड्ग्रहणस्य 'स्वरतिसूति' इत्यतो वाग्रहणानुवृत्तिनिवृत्त्यर्थत्वादिति भावः । 'एकाच उपदेशे' इति इण्निषेधबाधनार्थमिदं सूत्रम् । **उषित इति** ॥ यजादित्वात् सम्प्रसारणम्, 'शासिवसिघसीनाञ्च' इति षः । **अञ्चेः पूजायाम्** ॥ 'उदितो वा' इति क्त्वायां विकल्पे प्राप्ते निष्ठायान्तु 'यस्य विभाषा' इति निषेधे प्राप्ते वचनम् । **अञ्चित इति** ॥ 'नाञ्चेः पूजायाम्' इति नलोपनिषेधः । **लुभो विमोहने** ॥ लुभ इति पञ्चमी । 'लुभ विमोहने' तुदादिः । विमोहनं व्याकुलीकरणमिति वृत्तिः । 'लुभ गार्ध्ये' दिवादिः । अत्र तौदादिकस्यैव ग्रहणम्,

लुभः क्त्वानिष्ठयोर्नित्यमिट् स्यान्न तु गार्ध्ये । लुभितः । गार्ध्ये तु, लुब्धः ।

३०४९ । क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः । (७-२-५०)

इड्वा स्यात् । 'क्लिश उपतापे' (अस्य) नित्यं प्राप्ते 'क्लिशू विबाधने' अस्य क्त्वायां विकल्पे सिद्धेऽपि निष्ठायां निषेधे प्राप्ते विकल्पः । क्लिशितः-क्लिष्टः ।

३०५० । पूङश्च । (७-२-५१)

पूङः क्त्वानिष्ठयोरिड्वा स्यात् ।

३०५१ । पूङः क्त्वा च । (१-२-२२)

पूङः क्त्वा निष्ठा च सेट् किन्न स्यात् । पवितः–पूतः । क्त्वाग्रहण-मुत्तरार्थम् । 'नोपधात्—' (सू ३३२४) इत्यत्र हि क्त्वैव सम्बध्यते ।

३०५२ । निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषः । (१-२-१९)

एभ्यः सेण्निष्ठा किन्न स्यात् । शयितः–शयितवान् । अनुबन्धनिर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः । शेशियतः–शेशियतवान् । 'आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या' (वा २०५१) ।

तस्यैव विमोहनार्थकत्वात् । नतु दैवादिकस्य, तस्य गार्ध्यार्थकत्वात् । तदाह । **न तु गार्ध्ये इति** ॥ 'तीषसह' इति क्त्वायां विकल्पे प्राप्ते निष्ठायान्तु 'यस्य विभाषा' इति निषेधे प्राप्ते वचनम् । **लुभित इति** ॥ विमोहित इत्यर्थः । **गार्ध्ये तु लुब्ध इति** ॥ अभिकाङ्क्षावानित्यर्थः । 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' इति कर्तरि क्तः । **क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः** ॥ इड्वा स्यादिति शेषः । 'स्वरतिसूति' इत्यतो वेत्यनुवृत्तेरिति भावः । **नित्यं प्राप्त इति** ॥ 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इत्यनेनेति भावः । **विकल्पे सिद्धे इति** ॥ ऊदित्त्वादिति भावः । **निष्ठायान्निषेधे प्राप्ते इति** ॥ 'यस्य विभाषा' इत्यनेनेति भावः । **पूङश्च** ॥ **क्त्वानिष्ठयोरिति** ॥ 'क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **इड्वेति** ॥ 'स्वरतिसूति' इत्यतः वाग्रहणस्य 'इण्निष्ठायाम्' इत्यतः इट् इत्यस्यचानुवृत्तेरिति भावः । 'श्र्युकः' इति निषेधे प्राप्ते विकल्पोऽयम् । **पूङः क्त्वा च** ॥ 'न क्त्वा सेट्' इत्यतो न सेट् इत्यनुवर्तते । 'असंयोगात्' इत्यतः किदिति 'निष्ठा शीङ्' इत्यतो निष्ठेति च । तदाह । **पूङः क्त्वा निष्ठाचेत्यादि** ॥ ननु 'न क्त्वा सेट्' इत्येव सिद्धे किमर्थमिह क्त्वाग्रहणमित्यत आह । **क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थमिति** ॥ तदेवोपपादयति । **नोपधादित्यत्रेति** ॥ तत्र हि क्त्वाप्रत्ययस्यैवानुवृत्तिरिष्टा 'पूङश्च' इत्येवोक्तौ तु 'निष्ठाशीङ्' इत्यतो निष्ठाग्रहणमेवानुवर्तेतेति भावः । **निष्ठा शीङ्** ॥ 'न क्त्वा सेट्' इत्यतः न सेडित्यनुवर्तते । 'असंयोगात्' इत्यतः किदिति च । तदाह । **एभ्यस्सेडिति** ॥ शीङिति ङकारस्य फलमाह । **अनुबन्धेति** ॥ यङ्लुकि "श्तिपा शपा" इति निषेधार्थ इत्यर्थः । **शेशियतवानिति** ॥ अत्र कित्त्वनिषेधाभावात् कित्त्वान्न गुण इति भावः । **आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्येति** ॥

३०५३ । आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च । (३-४-७१)

आदिकर्मणि यः क्तः स कर्तरि स्यात् । चाद्भावकर्मणोः ।

३०५४ । विभाषा भावादिकर्मणोः । (७-२-१७)

भावे आदिकर्मणि च अदितो निष्ठाया इड्वा स्यात् । प्रस्वेदितश्चैत्रः । प्रस्वेदितं तेन । 'ञि ष्विदा' इति भ्वादिरत्र गृह्यते, ञीद्भिः साहचर्यात् । स्विद्यतेस्तु स्विदितः इत्येव । 'ञि मिदा' 'ञि क्ष्विदा' दिवादी भ्वादी च । प्रमेदितः—प्रमेदितवान् । प्रक्ष्वेदितः—प्रक्ष्वेदितवान । प्रधर्षितः—प्रधर्षितवान् । धर्षितं तेन । 'सेट्' किम् । प्रस्विन्नः । प्रस्विन्नं तेनेत्यादि ।

३०५५ । मृषस्तितिक्षायाम् । (१-२-२०)

सेण्निष्ठा किन्न स्यात् । मर्षितः—मर्षितवान् । 'तितिक्षायां' किम् । अपमृषितं वाक्यम् । अविस्पष्टमित्यर्थः ।

३०५६ । उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् । (१-२-२१)

उदुपधात्परा भावादिकर्मणोः सेण्निष्ठा वा किन्न स्यात् । द्युतितम्—द्योतितम् । मुदितं—मोदितं साधुना । प्रद्युतितः—प्रद्योतितः साधुः । प्रमुदितः—

दीर्घकालव्यापक्तायाः कटाद्युत्पादनक्रियायाः आरम्भकालविशिष्टोंशः आदिकर्म । तत्र विद्यमानाद्धातोर्निष्ठा वक्तव्येत्यर्थः । तत्र आद्येषु क्रियाक्षणेषु भूतेष्वपि क्रियाया भूतत्वाभावात् भूते विहिता निष्ठा न प्राप्नोतीत्यारम्भः । **आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च ॥ चाद्भावकर्मणोरिति** ॥ 'तयोरेव कृत्य' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । "प्रकृतः कटं देवदत्तः, प्रकृतवान् कटं देवदत्तः" इति भाष्ये उदाहृतम् । आरभ्यमाणकरणक्रियेति बोधः । **विभाषा भावादिकर्मणोः ॥ आदितो निष्ठाया इड्वेति** ॥ 'आदितश्च' इत्यतः आदित इति 'श्वीदितः' इत्यतः निष्ठाग्रहणं 'नेड्वशि' इत्यतो नेति चानुवर्तत इति भावः । निषेधस्य वैकल्पिकत्वात्पक्षे इडभ्यनुज्ञायते । **प्रस्वेदितश्चैत्र इति** ॥ चैत्रकर्तृका आरभ्यमाणप्रस्वेदनक्रियेत्यर्थः । **ञीद्भिरिति** ॥ ञिः इत् येषान्ते ञीतः, तैर्मिदिप्रभृतिभिरिति तदर्थः । स विषयः कित्त्वप्रतिषेधस्येति बोध्यम् । **स्विद्यतेस्त्विति** ॥ 'ञि ष्विदा गात्रप्रक्षरणे' इति दैवादिकस्यैव कित्त्वनिषेधविधौ ग्रहणमित्यर्थः । **स्विदितः इति** ॥ 'विभाषा भाव' इति पक्षे इट् । कित्त्वनिषेधविधौ स्विद्यतेर्ग्रहणाभावात् कित्त्वान्न गुणः । अत्र स्विदादीनाम् 'आदितश्च' इति इट् प्रतिषिध्यते । भावादिकर्मणोस्तु पक्षे इट् । **मृषस्तितिक्षायाम्** ॥ तितिक्षा क्षमा । **सेण्निष्ठा किन्नेति** ॥ शेषपूरणमिदम् । 'निष्ठा शीङ्' इत्यतो निष्ठेति 'न क्त्वा सेट्' इत्यतस्सेण्नेति 'असंयोगात्' इत्यतः किदिति चानुवर्तत इति भावः । **उदुपधाद्भावादिकर्मणोः** ॥ भावे उदाहरति । **मुदितमित्यादि** ॥ आदिकर्मण्युदाहरति । **प्रद्युतितः—प्रद्योतितः साधुरिति** ॥

प्रमोदितः साधुः। 'उदुपधात्' किम्। विदितम्। 'भाव—' इत्यादि किम्। रुचितं कार्षापणम्। 'सेट्' किम्। क्रुष्टम्। 'शब्विकरणेभ्य एवेष्यते' (वा ६२६)। नेह। गुध्यतेर्गुधितम्।

३०५७। निष्ठायां सेटि। (६-४-५२)

णेर्लोपः स्यात्। भावितः—भावितवान्। 'श्वीदितः—' (३०३९) इति नेट्। सम्प्रसारणम्। शूनः। दीप्तः। गुहू, गूढः। वनु, वतः। तनु, ततः। पतेः सनि वेट्कत्वादिडभावे प्राप्ते 'द्वितीया श्रित—' (सू ६८६) इति सूत्रे निपातनादिट्। पतितः। 'सेऽसिचि' (२५०६) इति वेट्कत्वात्सिद्धे कृन्त-

---

आदिकर्मणि कर्तरि क्तः। **उदुपधात्किम्**। **विदितमिति**॥ 'विद ज्ञाने' इति वेत्तेः रूपम्। **गुध्यतेर्गुधितमिति**॥ 'गुध परिवेष्टने' दिवादिस्सेट्कः। **निष्ठायां सेटि**॥ **णेर्लोपः स्यादिति**॥ शेषपूरणमिदम्। 'णेरनिटि' इत्यतो णेरिति 'आतो लोपः' इत्यस्माल्लोप इति चानुवर्तते इति भावः। अनिटीति निषेधादप्राप्ते आरम्भः। 'टु ओ श्वि गतिवृद्ध्योः' अस्मात् क्ते आह। **श्वीदित इति नेडिति**॥ **सम्प्रसारणमिति**॥ यजादित्वादिति भावः। सम्प्रसारणे सति पूर्वरूपे 'हलः' इति दीर्घे 'ओदितश्च' इति निष्ठानत्वे रूपमाह। **शून इति**॥ यद्यपि मूले 'ओदितश्च' इत्यत्र उच्छून इत्युदाहृतमेव, तथापि विशेषविवक्षया पुनरिहोपन्यासः। अत्र अल्विधित्वेऽपि हल इत्यारम्भसामर्थ्यादेव पूर्वरूपस्य सम्प्रसारणत्वम्। न च नित्यत्वात्सम्प्रसारणपूर्वरूपयोः 'श्र्युकः किति' इत्येव निषेधसिद्धेः श्विग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्। 'श्र्युकः किति' इत्यत्र 'एकाच उपदेशे' इत्यतः उपदेशे इत्यनुवृत्तेः। तथाच उपदेशे उगन्तत्वाभावात् निषेधाप्राप्तौ श्विग्रहणम्। अत एव स्तीर्त्वेत्यादौ उपदेशे उगन्तत्वमादाय इण्निषेधसिद्धिरित्यलम्। ईदित उदाहरति। **दीप्त इति**॥ 'दीपी दीप्तौ' दिवादिः। ईदित्त्वान्नेट्। **गूढ इति**॥ ऊदित्त्वेन वेट्कत्वात् 'यस्य विभाषा' इति नेट्। ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घाः **वनु, वतः। तनु, ततः इति**॥ 'उदितो वा' इति क्त्वायां वेट्कत्वात् 'यस्य विभाषा' इति नेट्। 'अनुदात्तोपदेश' इति नकारलोपः। **पतेस्सनीति**॥ 'पत्लृ गतौ' अस्य 'तनिपतिदरिद्राणामुपसङ्ख्यानम्' इति सनि वेट्कत्वात् 'यस्य विभाषा' इति निष्ठायामिण्निषेधे प्राप्ते इत्यर्थः। पतितशब्दे इटं साधयितुं युक्त्यन्तरमाह। **सेऽसिचीति**॥ 'कृती छेदने' 'चृती हिंसाग्रन्थनयोः' 'नृती गात्रविक्षेपे' एषामीदित्त्वं 'श्वीदितः' इति इण्निषेधार्थमिति वक्तव्यम्। तत्तु न सम्भवति। एषां 'सेऽसिचिकृतचृतछृदतृदनृतः' इति सकारादौ वेट्कतया 'यस्य विभाषा' इत्येव निष्ठायां नित्यमिण्निषेधसिद्धेः। ततश्च एषामीदित्करणात् 'यस्य विभाषा' इति इण्निषेधस्य अनित्यत्वं विज्ञायते। एवञ्च कृतादीनां 'यस्य विभाषा' इति इण्निषेधस्य अभावसम्भावनायां 'श्वीदितः' इति इण्निषेधार्थमीदित्त्वमर्थवत्। तथा च पतितशब्दे 'यस्य विभाषा' इत्यनित्यत्वान्न भवतीत्यर्थः। **तेनेति**॥ 'यस्य विभाषा'

त्यादीनामीदित्त्वेनानित्यत्वज्ञापनाद्वा । तेन 'धावितमिभराजधिया' इत्यादि । 'यस्य विभाषा' (सू ३०२५) इत्यत्रैकाच इत्येव । दरिद्रितः ।

३०५८ । क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिब्धफाण्टबाढानि मन्थमनस्तमःसक्ताविस्पष्टस्वरानायासभृशेषु । (७-२-१८)

क्षुब्धादीन्यष्टावनिट्कानि निपात्यन्ते समुदायेन मन्थादिषु वाच्येषु । द्रवद्रव्यसंपृक्ताः सक्तवो मन्थः, मन्थनदण्डश्च । क्षुब्धो मन्थश्चेत् । स्वान्तं मनः । ध्वान्तं तमः । लग्नं सक्तम् । निष्ठानत्वमपि निपातनात् । म्लिष्टमविस्पष्टम् । विरिब्धः स्वरः । 'म्लेच्छ' 'रेभृ' अनयोरुपधाया इत्त्वमपि निपात्यते । फाण्टम् अनायाससाध्यः कषायविशेषः । माधवस्तु नवनीतभावात्प्रागवस्थापन्नं द्रव्यं फाण्टमिति वेदभाष्ये आह । बाढं भृशम् । अन्यत्र तु

इत्यनित्यत्वज्ञापनेनेत्यर्थः । **धावितमिति** ॥ 'स्वरतिसूति' इति धूञो वेट्कत्वेऽपि 'यस्य विभाषा' इति इण्निषेधो नेति भावः । ननु दरिद्राधातोः 'तनिपतिदरिद्राणामुपसङ्ख्यानम्' इति सनि वेट्कत्वात् 'यस्य विभाषा' इति निष्ठायामिण्निषेधस्स्यादित्यत आह । **यस्य विभाषेत्यत्रेति** ॥ **क्षुब्धस्वान्त** ॥ क्षुब्ध, स्वान्त, ध्वान्त, लग्न, म्लिष्ट, विरिब्ध, फाण्ट, बाढ, एषामष्टानां द्वन्द्वात्प्रथमाबहुवचनम् । मन्थ, मनः, तमः, सक्त, अविस्पष्ट, स्वर, अनायास, भृश, एषामष्टानां द्वन्द्वात्सप्तमी । यथासङ्ख्यमन्वयः । **समुदायेनेति** ॥ मन्थादिष्वेते रूढाः । अवयवार्थाभिनिवेशो न कर्तव्य इत्याह । **द्रवद्रव्येति** ॥ अत्र याज्ञिकप्रसिद्धिरेव शरणीकर्तव्या । **मन्थनदण्डश्चेति** ॥ "वैशाखमन्थमन्थानमन्थानो मन्थदण्डके" इत्यमरः । **क्षुब्ध इति** ॥ 'क्षुभ सञ्चलने' अस्मात् क्तः, इडभावो निपात्यते । 'झषस्तथोः' इति धः, जश्त्वम् । **स्वान्तमिति** ॥ स्वनधातोः क्तः । 'अनुनासिकस्य क्वि' इति दीर्घः, निपातनान्नेट् । "स्वान्तं हृन्मानसं मनः" इत्यमरः । **ध्वान्तं तम इति** ॥ ध्वनेः क्तः । 'अनुनासिकस्य क्वि' इति दीर्घः । "अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वान्तन्तमिस्रं तिमिरं तमः" इत्यमरः । **लग्नं सक्तमिति** ॥ सम्बद्धमित्यर्थः । लगेः क्तः, इडभावः । तत्र रदाभ्यां परत्वाभावात् कथं निष्ठानत्वमित्यत आह । **निष्ठानत्वमपि निपातनादिति** ॥ **म्लिष्टमविस्पष्टमिति** ॥ इडभावे 'व्रश्च' इति षः । तकारस्य ष्टुत्वेन टः । "अथ म्लिष्टमविस्पष्टम्" इत्यमरः । **विरिब्धः स्वर इति** ॥ स्वरविशेष इत्यर्थः । 'रेभृ शब्दे' अस्मात् क्तः, इडभावे 'झषस्तथोर्धः' इति धः । उभयत्र धातुस्वरूपं प्रदर्शयन् आह । **म्लेच्छ रेभृ अनयोरिति** ॥ **इत्त्वमपीति** ॥ इडभावश्चेत्यर्थः । **फाण्टमिति** ॥ फणेः क्तः, इडभावः, निष्ठातस्य टत्वञ्च निपात्यते । तस्यासिद्धत्वात् 'अनुनासिकस्य' इति दीर्घः । "अनायासकृतं फाण्टम्" इत्यमरः । वृत्तिकृन्मतमाह । **कषायविशेष इति** ॥ "यदशृतमपिष्टं च कषायमुदकसंसर्गमात्राद्विभक्तरसमीषदुष्णन्तत्फाण्टमित्युच्यते" इति वृत्तौ स्थितम् । **वेदभाष्ये आहेति** ॥ "तद्वै नवनीतम्भवति घृतं वै

क्षुभितम्। 'क्षुब्धो राजा' इति त्वागमशास्त्रस्यानित्यत्वात्। स्वनितम्। ध्वनितम्। लगितम्। म्लेच्छितम्। विरेभितम्। फणितम्। बाहितम्।

३०५९। धृषिशसी वैयात्ये। (७-२-१९)

एतौ निष्ठायामविनय एवानिटौ स्तः। धृष्टः। विशस्तः। अन्यत्र धर्षितः। विशसितः। भावादिकर्मणोस्तु वैयात्ये धृषिर्नास्ति। अत एव नियमार्थमिदं सूत्रमिति वृत्तिः। धृषेरादित्त्वे फलं चिन्त्यमिति हरदत्तः। माधवस्तु भावादिकर्मणोरवैयात्ये विकल्पमाह। धृष्टम्—धर्षितम्। प्रधृष्टः—प्रधर्षितः।

३०६०। दृढः स्थूलबलयोः। (७-२-२०)

देवानाम्फाण्टम्मनुष्याणाम्" इति शतपथब्राह्मणव्याख्यावसरे आहेत्यर्थः। **बाढम्भृशमिति** ॥ 'बाहृ प्रयत्ने' अस्मात् क्तः, इडभावः, ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः। **अन्यत्र त्विति** ॥ मन्थादेर्वाच्यत्वाभाव इत्यर्थः। **धृषिशसी** ॥ वियातः अविनीतः, तस्य भावः वैयात्यम्। तत्र 'ञि धृषा प्रागल्भ्ये' इत्यस्य आदित्त्वादेवेण्निषेधस्सिद्धः। 'शसु हिंसायाम्' इत्यस्य तु 'उदितो वा' इति क्त्वायां वेट्कत्वात् 'यस्य विभाषा' इति इण्निषेधस्सिद्धः। अतो नियमार्थमित्याह। **अविनय एवेति ॥ धृष्टः विशस्त इति** ॥ अविनीत इत्यर्थः। **अन्यत्रेति** ॥ वैयात्याभावे इत्यर्थः। **धर्षित इति** ॥ बलात्कृत इत्यर्थः। **विशसित इति** ॥ हिंसित इत्यर्थः। अत्र वैयात्याभावादिण्निषेधो नेति भावः। ननु धृषेरादित्त्वात् 'विभाषा भावादिकर्मणोः' इति भावे आदिकर्मणि च इड्विकल्पे प्राप्ते तदंशे नित्यार्थोऽत्र विधिरस्तु। ततश्च भावादिकर्मभ्यामन्यत्र वैयात्याभावेऽपि 'आदितश्च' इति इण्निषेध एव स्यादित्यत आह। **भावादिकर्मणोस्त्विति ॥ नास्तीति** ॥ अनभिधानादिति भावः। तत्र वृद्धसम्मतिमाह। **अत एवेति** ॥ भावकर्मणोर्धृषेरनभिधानादेवेत्यर्थः। अन्यथा धृषेरादित्त्वात् 'विभाषा भावादिकर्मणोः' इति भावे आदिकर्मणि च इड्विकल्पे प्राप्ते तदंशे नित्यार्थतया विधानार्थत्वापत्तेरिति भावः। **चिन्त्यमिति** ॥ धृषेरादित्त्वं हि न वैयात्ये आदित्त्वलक्षणेण्निषेधार्थम्, 'धृषिशसी वैयात्ये' इत्येव सिद्धेः। नापि वैयात्यादन्यत्र आदित्त्वलक्षणेण्निषेधार्थम्, धृषेर्वैयात्य एव इण्निषेध नियमेन ततोऽन्यत्र आदित्त्वलक्षणनिषेधाभावात्। नापि धृषेर्वैयात्ये भावादिकर्मणोर्विषये 'विभाषा भावादिकर्मणोः' इति इड्विकल्पार्थम्, भावादिकर्मणोर्वैयात्ये धृषेरनभिधानात्। तस्माद्धृषेरादित्त्वं व्यर्थमिति हरदत्त आहेत्यर्थः। **माधवस्त्विति** ॥ अवैयात्ये भावादिकर्मणोरनभिधाने प्रमाणाभावादिति भावः। तत्र अवैयात्ये भावे उदाहरति। **धृष्टम्—धर्षितमिति** ॥ आदिकर्मण्युदाहरति। **प्रधृष्टः—प्रधर्षित इति** ॥ **दृढः स्थूलबलयोः** ॥ बलशब्दः अर्शआद्यजन्तः बलवत्परः। तदाह। **बलवति चेति ॥ तस्येति** ॥

स्थूले बलवति च निपात्यते । 'दृह दृहि वृद्धौ'। क्तस्येडभावः, तस्य ढत्वम्, हस्य लोपः, इदितो नलोपश्च । दृहितो—दृंहितोऽन्यः ।

३०६१ । प्रभौ परिबृढः । (७-२-२१)

'बृह बृहि वृद्धौ'। निपातनं प्राग्वत् । परिबृहितः—परिबृंहितोऽन्यः ।

३०६२ । कृच्छ्रगहनयोः कषः । (७-२-२२)

कषो निष्ठाया इण्न स्यादेतयोरर्थयोः । कष्टं दुःखं तत्कारणं च । 'स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभीलम्'। कष्टो मोहः । कष्टं शास्त्रम् । दुरवगाहमित्यर्थः । कषितमन्यत् ।

३०६३ । घुषिरविशब्दने । (७-२-२३)

घुषिर्निष्ठायामनिट् स्यात् । घुष्टा रज्जुः । 'अविशब्दने' किम् । घुषितं वाक्यम् । शब्देन प्रकटीकृताभिप्रायमित्यर्थः ।

३०६४ । अर्देः सन्निविभ्यः । (७-२-२४)

एतत्पूर्वादर्देर्निष्ठाया इण्न स्यात् । समर्णः । न्यर्णः । व्यर्णः । अर्दितोऽन्यः ।

३०६५ । अभेश्चाविदूर्ये । (७-२-२५)

अभ्यर्णम् । नातिदूरमासन्नं वा । अभ्यर्दितमन्यत् ।

निष्ठानकारस्य ढत्वन्निपात्यते इत्यर्थः । **हस्य लोप इति** ॥ निपात्यते इति शेषः । **इदित इति** ॥ अनिदितस्तु नलोपः सिद्ध एवेति भावः । ननु हस्य ढत्वे कृते 'झषस्तथोर्धोऽधः' इति तकारस्य धत्वे तस्य ष्टुत्वेन ढत्वे 'ढो ढे' इति ढलोपे दृढ इति सिद्धम् । ततश्च इडभाव एव निपात्यताम्, न तु हकारलोपो ढत्वञ्चेति चेत् । मैवम् । तथाहि सति द्रढीयानित्यादौ ढलोपस्यासिद्धत्वेन ऋकारस्य संयोगपरतया लघुत्वाभावात् 'र ऋतो हलादेर्लघोः' इति रभावो न स्यात् । अत्र हकारलोपस्य ढत्वस्य च निपातने तु ऋकारस्य न संयोगपरकत्वम् । अस्य हलोपस्य सामर्थिकत्वेन असिद्धत्वाभावात् इति भाष्ये स्पष्टम् । **प्रभौ परिबृढः** ॥ **प्राग्वदिति** ॥ तकारढत्वस्य हलोपस्य चेत्यर्थः । **कृच्छ्रगहनयोः** ॥ कृच्छ्रशब्दो दुःखे तत्कारणे च वर्तते । **कष्टं दुःखं तत्कारणञ्चेति** ॥ "स्यात्कष्टङ्कृच्छ्रमाभीलम्" इत्यमरकोशवाक्यम् । दुःखकारणे उदाहरति । **कष्टो मोह इति** ॥ गहने उदाहरति । **कष्टं शास्त्रमिति** ॥ गहनशब्दं विवृणोति । **दुरवगाहमिति** ॥ **घुषिरविशब्दने** ॥ **घुष्टा रज्जुरिति** ॥ उत्पादितेत्यर्थः । आयामितेति वा । शब्देन अभिप्रायप्रकाशनं विशब्दनम् । तदाह । **शब्देनेति** ॥ **अर्देः सन्निविभ्यः** ॥ **समर्ण इति** ॥ सम् अर्द् त इति स्थिते 'रदाभ्याम्' इति निष्ठातस्य पूर्वदकारस्य च नत्वम्, णत्वम् । **अभेश्चाविदूर्ये** ॥ अविदूरस्य भावः आविदूर्यम् । तस्मिन्

३०६६ । णेरध्ययने वृत्तम् । (७-२-२६)

ण्यन्ताद्वृतेः क्तस्येडभावो णिलुक्चाधीयमानेऽर्थे । वृत्तं छन्दः, छात्रेण सम्पादितम्, अधीतमिति यावत् । अन्यत्र तु वर्तिता रज्जुः ।

३०६७ । श्रृतं पाके । (६-१-२७)

श्रातिश्रपयत्योः क्ते श्रृभावो निपात्यते क्षीरहविषोः पाके । श्रृतं क्षीरं स्वयमेव विक्लिन्नं पक्वं वेत्यर्थः । क्षीरहविर्भ्यामन्यत्तु श्राणं—श्रपितं वा ।

३०६८ । वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः । (७-२-२७)

एते णिचि निष्ठान्ता वा निपात्यन्ते । पक्षे, दमितः । शमितः । पूरितः । दासितः । स्पाशितः । छादितः । ज्ञापितः ।

गम्ये अभेः परः अर्दिरनिट्क इत्यर्थः। सामीप्य इत्येव तु नोक्तम् । अनतिदूरस्य असङ्ग्रहापत्तेः। तत्सूचयन्नाह । **नातिदूरमिति** ॥ **णेरध्ययने** ॥ **णिलुक् चेति** ॥ णिलोपे तु लघूपधगुणः स्यादिति भावः । **अधीयमान इति** ॥ सूत्रे अध्ययनशब्दः कर्मणि ल्युडन्तः इति भावः । **श्रृतम्पाके** ॥ 'श्रा पाके' घटादिः । तस्माद्धेतुमण्णिचि पुकि मित्त्वाद्ध्रस्वे श्रपि इति भवतीति स्थितिः । **श्रातिश्रपयत्योरिति** ॥ अण्यन्तस्य ण्यन्तस्य च श्राधातोरित्यर्थः । **क्षीरहविषोरिति** ॥ एतच्च वार्तिकाल्लभ्यते । अण्यन्तं व्याचष्टे । **स्वयमेव विक्लिन्नमिति** ॥ श्राधातुरण्यन्तः पाके वर्तते । पाकश्चात्र विक्लित्तिरेव विवक्षिता । न तु तदनुकूलव्यापारोऽपि । तथाच श्राधातोर्विक्लित्तावकर्मकत्वात् 'गत्यर्थाकर्मक' इति कर्तरि क्तः । तथाच क्षीरं विक्लित्त्याश्रयमिति फलितम् । ततो णिचि विक्लित्त्यनुकूलव्यापारार्थकपचिना समानार्थकात् श्रपि इत्यस्मात् कर्मणि क्तप्रत्यये फलितमाह । **पक्वमिति** ॥ एतच्च भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । "क्षीराज्यहविषां श्रृतम्" इत्यमरस्य तु प्रमाद एव, 'क्षीरहविषोः' इति वार्तिकविरोधात् । **वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः** ॥ 'णेरध्ययने वृत्तम्' इत्यतो णेरित्यनुवर्तते। 'दमु शमु उपशमे' ण्यन्ताभ्यामिडभावो निपात्यते । 'अनुनासिकस्य' इति दीर्घः। णिलोपस्तु न स्थानिवत् ; निपातनाद्दीर्घविधौ तन्निषेधाच्च । दान्तः, शान्तः। 'पूरी आप्यायने' ण्यन्तात् क्तः, इडभावो निपात्यते, णिलोपः। रात्परत्वान्नत्वम्, णत्वम्, पूर्णः । एतेन 'न ध्याख्यापृमूर्च्छि' इत्येव सिद्धे पूर्णग्रहणं व्यर्थमित्यपास्तम्, पूरीधातोर्ण्यन्तात् पूर्णरूपार्थत्वात् । 'दसु उपक्षये' ण्यन्तात् इडभावो निपात्यते, उपधावृद्ध्यभावश्च । णिलोपः। 'स्पश बाधने' ण्यन्तात् क्तः, इडभावो निपात्यते उपधावृद्ध्यभावश्च, णिलोपः । स्पष्टम् । 'छद अपवारणे' ण्यन्तात् क्तः । इडभावो वृद्ध्यभावश्च निपात्यते । णिलोपः, 'रदाभ्याम्' इति नत्वम्, छन्नः । 'ज्ञप मिच्च' इति चुरादिण्यन्तात् क्तः । "इडभावो वृद्ध्यभावो णिलोपः" इति कैयटः, ज्ञप्तः । **पक्ष इति** ॥ निपातनाभावपक्ष इत्यर्थः। **दमितः, शमित इति** ॥ अमन्तत्वेन मित्त्वाद्ध्रस्वः।

३०६९ । रुष्यमत्वरसङ्घुषास्वनाम् । (७-२-२८)

एभ्यो निष्ठाया इड्वा स्यात् । रुष्टः—रुषितः । आन्तः—अमितः । तूर्णः—त्वरितः । अस्यादित्त्वे फलं मन्दम् । सङ्घुष्टः—सङ्घुषितः । आस्वान्तः—आस्वनितः ।

३०७० । हृषेर्लोमसु । (७-२-२९)

हृषेर्निष्ठाया इड्वा स्यात् लोमसु विषये । हृष्टं—हृषितं लोम । 'विस्मितप्रतिघातयोश्च' (वा ४४१७) । हृष्टो—हृषितो मैत्रः । विस्मितः, प्रतिहतो वेत्यर्थः । अन्यत्र तु, 'हृषु अलीके' उदित्त्वान्निष्ठायां नेट् । 'हृष तुष्टौ' इट् ।

३०७१ । अपचितश्च । (७-२-३०)

चायेर्निपातोऽयं वा । अपचितः—अपचायितः ।

ज्ञापित इति ॥ अचौरादिकस्य रूपम् । चौरादिकस्य तु ज्ञपित इत्येव । **रुष्यमत्वर ॥** रुषि, अम, त्वर, संघुष्, आस्वन्, एषान्द्वन्द्वः । णेरिति निवृत्तम् । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । तदाह । **एभ्य इति ॥ वा स्यादिति ॥** 'वा दान्त' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **रुष्टः-रुषितः इति ॥** 'तीषसह' इति रुषो वेट्कत्वात् 'यस्य विभाषा' इति निषेधे प्राप्ते विकल्पोऽयम् । **आन्तः-अमित इति ॥** 'अम गत्यादिषु' क्तः । इडभावपक्षे 'अनुनासिकस्य' इति दीर्घः । **तूर्णः-त्वरित इति ॥** 'ञि त्वरा सम्भ्रमे' क्तः, इडभावपक्षे 'ज्वरत्वर' इत्यूट् । 'रदाभ्याम्' इति नत्वम्, णत्वम् । 'आदितश्च' इति नित्यमिण्निषेधे प्राप्ते विकल्पोऽयम् । आदित्त्वस्य तु फलमात्मनेपदमात्रम् । तदाह । **अस्य आदित्त्वे फलम्मन्दमिति ॥** तथा च 'एध वृद्धौ' इत्यादिवत् ह्रस्वानुबन्धत्वमेव न्याय्यमिति भावः । **संघुष्टः-संघुषित इति ॥** 'घुषिरविशब्दने' इति घुषेस्सम्पूर्वस्य नित्यमिण्निषेधे प्राप्ते विकल्पोऽयम् । **आस्वान्तः-आस्वनितः इति ॥** आङ्पूर्वस्वनेः क्तः । इडभावपक्षे 'अनुनासिकस्य' इति दीर्घः । 'क्षुब्धस्वान्त' इति निपातनन्तु सम्पूर्वस्य स्वनेर्न भवति । परत्वादस्यैव विकल्पस्य प्राप्तेरित्याहुः । 'न वा' इति सूत्रभाष्ये तु संघुषास्वनोर्विषये उभयत्र विभाषेत्युक्तम् । **हृषेर्लोमसु ॥** लोमसु कर्तृष्विति बोध्यम् । इदञ्च "अजर्यम्" इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । **हृष्टम्-हृषितं लोमेति ॥** 'गत्यर्थाकर्मक' इति कर्तरि क्तः । रोमाञ्चितभूतमित्यर्थः । **विस्मितप्रतिघातयोश्चेति ॥** वार्तिकमिदम् । 'हृषेर्निष्ठाया इड्वा' इति शेषः । **उदित्त्वादिति ॥** 'उदितो वा' इति क्त्वायां वेट्कत्वात् 'यस्य विभाषा' इति निष्ठायान्नेडित्यर्थः । तथा अलीकेऽर्थे हृष्ट इत्येव । मृषोक्तवानित्यर्थः । **इडिति ॥** 'हृष तुष्टौ' इति धातोः क्ते इडेव भवतीत्यर्थः । हृषितः तुष्ट इत्यर्थः । विस्मितप्रतिघातयोस्तु धातूनामनेकार्थत्वाद्वृत्तिः । तत्र लोमसु विस्मितप्रतिघातयोश्च 'हृषु अलीके' इत्यस्मात् 'यस्य विभाषा' इति नित्यमिण्निषेधे प्राप्ते विभाषेयम् । 'हृष तुष्टौ' इत्यस्मात्तु नित्यमिट्प्राप्तौ विभाषा इति विवेकः । **अपचितश्च ॥** "अपपूर्वस्य चिञो ण्यन्तस्य निष्ठायाञ्चिभावो निपात्यते" इति भाष्यम् । तदाह ।

३०७२ । प्यायः पी । (६-१-२८)

पी वा स्यान्निष्ठायाम् । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन स्वाङ्गे नित्यम् । पीनं मुखम् । अन्यत्र प्यानः—पीनः स्वेदः । 'सोपसर्गस्य न' (वा ५०६५) प्रप्यानः । 'आङ्पूर्वस्यान्धूधसोः स्यादेव' (वा ३४६१) । आपीनोऽन्धुः । आपीनमूधः ।

३०७३ । ह्लादो निष्ठायाम् । (६-४-९५)

ह्रस्वः स्यात् । प्रह्लन्नः ।

३०७४ । द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति । (७-४-४०)

एषामिकारोऽन्तादेशः स्यात्तादौ किति । ईत्त्वदद्भावयोरपवादः । दितः । सितः । मा, माङ्, मेङ्, मितः । स्थितः ।

३०७५ । शाच्छोरन्यतरस्याम् । (७-४-४१)

शितः—शातः । छितः—छातः । व्यवस्थितविभाषात्वाद्व्रतविषये श्यतेर्नित्यम् । संशितं व्रतम् । सम्यक्सम्पादितमित्यर्थः । संशितो ब्राह्मणः । व्रतविषयकयत्नवानित्यर्थः ।

३०७६ । दधातेर्हिः । (७-४-४२)

तादौ किति । अभिहितम् । निहितम् ।

च्चायेर्निपातोऽयमिति ॥ **प्यायः पी** ॥ **वा स्यान्निष्ठायामिति** ॥ शेषपूरणमिदम् । 'विभाषाभ्यवपूर्वस्य' इत्यतो विभाषेति 'स्फायः स्फी' इत्यतो निष्ठायामिति चानुवर्तते इति भावः । **व्यवस्थितविभाषेति** ॥ अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । 'सोपसर्गस्य न' इत्यादि भाष्ये स्पष्टम् । **ह्लादो निष्ठायाम्** ॥ **ह्रस्वः स्यादिति** ॥ शेषपूरणमिदम् । 'खचि ह्रस्वः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **प्रह्लन्न इति** ॥ 'ह्लादी सुखे' क्तः । 'श्वीदितः' इति नेट् । 'रदाभ्याम्' इति नत्वम् । **द्यतिस्यति** ॥ एषां चतुर्णां द्वन्द्वात्षष्ठी । 'दो अवखण्डने' इत्यस्य द्यतीति निर्देशः । 'षो अन्तकर्मणि' इत्यस्य तु स्यतीति निर्देशः । इत् ति कितीति च्छेदः । **ईत्त्वेति** ॥ 'घुमास्था' इति ईत्त्वस्य 'दो दद्घोः' इति दद्भावस्य च यथासम्भवमपवाद इत्यर्थः । दोधातोरुदाहरति । **दित इति** ॥ **मा माङ् मेङिति** ॥ 'गामादाग्रहणेष्वविशेषः' इति वचनादिति भावः । **शाच्छोः** ॥ 'शो तनूकरणे', 'छो छेदने' अनयोः कृतात्वयोर्निर्देशः । अनयोरिकारान्तादेशो वा स्यात् तादौ कितीत्यर्थः । **व्यवस्थितेति** ॥ एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । **दधातेर्हिः** ॥ **तादौ कितीति** ॥ शेषपूरणमिदम् । 'द्यतिस्यति'

---

१. इदं च 'आङ्पूर्वस्यान्धूधसोः' (वा ३४३१) इति वार्तिकस्य 'आङ्पूर्वस्यैव' इति नियमसिद्धम् ।

३०७७ । दो दद्घोः । (७-४-४६)

घुसंज्ञकस्य 'दा' इत्यस्य 'दथ्' स्यात्तादौ किति । चर्त्वम् । दत्तः । 'घोः' किम् । दातः । तान्तो वायमादेशः । न चैवं विदत्तमित्यादावुपसर्गस्य 'दस्ति' (सू ३०७९) इति दीर्घापत्तिः । तकारादौ तद्विधानात् । दान्तो वा । धान्तो वा । न च दान्तत्वे निष्ठानत्वं धान्तत्वे 'झषस्तथोः–' (सू २२८०) इति धत्वं शङ्क्यम् । सन्निपातपरिभाषाविरोधात् ।

३०७८ । अच उपसर्गात्तः । (७-४-४७)

अजन्तादुपसर्गात्परस्य 'दा' इत्यस्य घोरचस्तः स्यात्तादौ किति । चर्त्वम् । प्रत्तः । अवत्तः ।

"अवदत्तं विदत्तञ्च प्रदत्तं चादिकर्मणि ।
सुदत्तमनुदत्तञ्च निदत्तमिति चेष्यते ॥" [इति भाष्यम्]

चशब्दाद्यथाप्राप्तम् ।

इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **दो दद्घोः** ॥ द इति षष्ठ्यन्तम् । तदाह । **दा इत्यस्येति** ॥ दथ इति च्छेदः । तदाह । **दथ् स्यादिति** ॥ तवर्गद्वितीयान्तोऽयमादेशः । **तादौ कितीति** ॥ ति कितीत्यनुवृत्तेरिति भावः । **चर्त्वमिति** ॥ 'खरि च' इति थकारस्य तकार इत्यर्थः । **दात इति** ॥ दापदैपो रूपम् । अदाप् इत्युक्तेः घुत्वाभावान्न दद्भावः । **तान्तो वेति** ॥ तवर्गप्रथमान्त इत्यर्थः । नन्वेवं सति विदत्तमित्यादौ दस्तीत्युपसर्गस्य दीर्घत्वापत्तिः । तत्र हि द इति षष्ठी सप्तम्यर्थे । इगन्तोपसर्गस्य दीर्घः स्यात् तकारान्ते ददातौ परत इत्यर्थः इत्याशङ्क्य निराकरोति । **न चैवमिति** ॥ आदेशस्य तवर्गप्रथमान्तत्वे सतीत्यर्थः । **तकारादाविति** ॥ 'दस्ति' इत्यत्र द इति षष्ठी तीत्यत्रान्वेति । तथाच इगन्तोपसर्गस्य दीर्घः स्यात् दकारादेशतकारादावुत्तरपदे इत्यर्थः । उत्तरपदाधिकारात् । ततश्च उत्तरपदस्यात्र तकारादित्वाभावान्न दीर्घ इति भावः । **दान्तो वा धान्तो वेति** ॥ तवर्गतृतीयान्तो वा चतुर्थान्तो वा अयमादेश इत्यर्थः । **न चेति** ॥ दान्तत्वे निष्ठानत्वम्, धात्वन्ते 'झषस्तथोः' इति धत्वञ्च न शङ्क्यमित्यन्वयः । **सन्निपातेति** ॥ दान्तादेशस्य धान्तादेशस्य च तकारादिप्रत्ययोपजीव्यतया तद्विघातकनत्वधत्वे प्रति निमित्तत्वासम्भवादिति भावः । **अच उपसर्गात्तः** ॥ त इत्यत्राकार उच्चारणार्थः । अच इत्यावर्तते, एकमुपसर्गविशेषणम् । द्वितीयन्तु स्थानिसमर्पकम् । तदाह । **अजन्तादिति** ॥ **घोरिति** ॥ घोरवयवस्येत्यर्थः । **तः स्यादिति** ॥ तकारः स्यादित्यर्थः । ददादेशापवादः । **चर्त्वमिति** ॥ प्र दा त इति स्थिते दकारादाकारस्य तकारादेशे दकारस्य चर्त्वेन तकार इत्यर्थः । **अवदत्तं विदत्तञ्चेति** ॥ भाष्यस्थश्लोकोऽयम् । अत्र आदिकर्मणीत्येतत् प्रदत्तमित्यत्रैव सम्बध्यते । नायम् 'अच उपसर्गात्तः' इत्यस्य अपवाद इति भ्रमितव्यमित्याह । **चशब्दाद्यथाप्राप्तमिति** ॥ तथा चावदत्तादिशब्देषु

३०७९ । दस्ति । (६-३-१२४)

इगन्तोपसर्गस्य दीर्घः स्याद्दादेशो यस्तकारस्तदादावुत्तरपदे । 'खरि च' (सू १२१) इति चर्त्वमाश्रयात्सिद्धम् । नीत्तम् । सूत्तम् । 'घुमास्था–' (सू २४६२) इतीत्त्वम् । धेट् । धीतम् । गीतम् । पीतम् । 'जनसन–' (सू २५०४) इत्यात्त्वम् । जातम् । सातम् । खातम् ।

३०८० । अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति । (२-४-३६)

ल्यविति लुप्तसप्तमीकम् । अदो जग्धः स्याल्ल्यपि तादौ किति च । इकार उच्चारणार्थः । धत्वम् । 'झरो झरि–' (सू ७१) जग्धः । 'आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च' (सू ३०५३) । प्रकृतः कटं सः । प्रकृतः कटस्तेन 'निष्ठायामण्यदर्थे' (सू ३०१४) इति दीर्घः । 'क्षियो दीर्घात्' (सू ३०१५) इति नत्वम् । प्रक्षीणः सः ।

३०८१ । वाऽऽक्रोशदैन्ययोः । (६-४-६१)

दद्दादेशोऽपि कदाचिल्लभ्यते इत्यर्थः। अत एव प्रकृतसूत्रभाष्ये 'अच उपसर्गात्तः' इत्यस्यावकाशः प्रत्तमवत्तम् इति सङ्गच्छते इति भावः । **दस्ति** ॥ 'इकः काशे' इत्यतः इक इति 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये' इत्यतः उपसर्गस्येति 'ढ्रलोपे' इत्यतो दीर्घ इति चानुवर्तते । उत्तरपद इत्यधिकृतं तीत्यनेन विशेष्यते । तदादिविधिः । द इति षष्ठी ति इत्यत्रान्वेति । तथाच दाधातोरादेशः यस्तकारः तदादौ उत्तरपदे इति लभ्यते । तदाह । **इगन्तेत्यादि** ॥ ननु नि दा त इति स्थिते 'अच उपसर्गात्तः' इति दकारादाकारस्य तकारे दकारस्य 'खरि च' इति चर्त्वे प्रकृतसूत्रेण उपसर्गस्य दीर्घे नीत्तमिति रूपं वक्ष्यति । तदयुक्तम् । दीर्घे कर्तव्ये चर्त्वस्यासिद्धत्वे दादेशे तकाराद्युत्तरपदत्वाभावादित्यत आह । **खरि चेति चर्त्वमाश्रयात् सिद्धमिति** ॥ दादेशतकारमाश्रित्य विधीयमाने दीर्घे चर्त्वं नासिद्धम् । चर्त्वसिद्धं तकारमाश्रित्य विधिवलादित्यर्थः । सूत्तमिति चिन्त्यम् । 'गतिश्च' इति सूत्रभाष्यवार्तिकयोस्सुदत्तमित्यत्र 'अच उपसर्गात्तः' इति तत्त्वे कर्तव्ये सोरुपसर्गत्वन्नेति प्रपञ्चितत्वात् । अथ धेङ्गापाधातुभ्यः क्ते आह । **घुमास्थेति** ॥ **धीतमिति** ॥ 'दधातेर्हिः' इत्यत्र श्लुविकरणग्रहणान्न हिभावः । **अदो जग्धिः** ॥ **धत्वमिति** ॥ जग्ध् त इति स्थिते 'झषस्तथोः' इति तकारस्य धकार इत्यर्थः । **झरो झरि इति** ॥ अनेन पाक्षिको धकारलोप इत्यर्थः । **आदिकर्मणि क्त इति** ॥ व्याख्यातं प्राक् । उदाहरणान्तरविवक्षया पुनरुपन्यासः । **प्रकृतः कटं स इति** ॥ कर्तुमारब्धवानित्यर्थः । कटस्य कर्मणः अनभिहितत्वात् द्वितीया । कर्तुरभिहितत्वात् तच्छब्दात्प्रथमा । चकाराद्भावे कर्मणि चेत्युक्तम् । तत्र कर्मण्युदाहरति । **प्रकृतः कटस्तेनेति** ॥ **प्रक्षीणस्स इति** ॥ आदिकर्मणि क्तः । आदिकर्मणीति वा । **वाऽऽक्रोशदैन्ययोः** ॥ अण्यदर्थ इत्यनुवर्तते ।

क्षियो निष्ठायां दीर्घो वा स्यादाक्रोशे दैन्ये च । क्षीणायुर्भव । क्षितायुर्वा । क्षीणोऽयं तपस्वी, क्षितो वा ।

३०८२ । निनदीभ्यां स्नातेः कौशले । (८-३-८९)

आभ्यां स्नातेः सस्य षः स्यात्कौशले गम्ये । निष्णातः शास्त्रेषु । नद्यां स्नातीति नदीष्णः । 'सुपि–' (सू २९१६) इति कः ।

३०८३ । सूत्रं प्रतिष्णातम् । (८-३-९०)

प्रतेः स्नातेः षत्वम् । प्रतिष्णातं सूत्रम् । शुद्धमित्यर्थः । अन्यत्र प्रतिस्नातम् ।

३०८४ । कपिष्ठलो गोत्रे । (८-३-९१)

कपिष्ठलो नाम यस्य कापिष्ठलिः पुत्रः । 'गोत्रे' किम् । कपीनां स्थलं कपिस्थलम् ।

३०८५ । विकुशमिपरिभ्यः स्थलम् । (८-३-९६)

एभ्यः स्थलस्य सस्य षः स्यात् । विष्ठलम् । कुष्ठलम् । शमिष्ठलम् । परिष्ठलम् ।

३०८६ । गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च । (३-४-७२)

एभ्यः कर्तरि क्तः स्याद्भावकर्मणोश्च । गङ्गां गतः । गङ्गां प्राप्तः । ग्लानः सः । लक्ष्मीमाश्लिष्टो हरिः । शेषमधिशयितः । वैकुण्ठमधिष्ठितः ।

ण्यदर्थो भावकर्मणो इत्युक्तम् । आक्रोशे उदाहरति । **क्षीणायुर्भवेति** ॥ 'गत्यर्थाकर्मक' इति कर्तरि क्तः । दैन्ये उदाहरति । **क्षीणोऽयं तपस्वीति** ॥ कृश इत्यर्थः । **निनदीभ्याम्** ॥ **सस्य षः स्यादिति** ॥ 'सहेस्साडस्सः' इत्यतः स इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते, 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इत्यप्यधिकृतमिति भावः । **निष्णात इति** ॥ कुशल इत्यर्थः । **नदीष्ण इति** ॥ नद्यां कुशलं स्नातीति विग्रहः । **सुपीति क इति** ॥ 'सुपि स्थः' इत्यत्र सुपीति योगविभागात् क इत्यर्थः । **गत्यर्थ** ॥ गत्यर्थ, अकर्मक, श्लिष, शीङ्, स्था, आस, वस, जन, रुह, जीर्यति, एषान्दशानान्द्वन्द्वः । 'लः कर्मणि च भावे च' इत्यतः भावे कर्मणीति 'आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च' इत्यतः कर्तरि इति चानुवर्तते । तदाह । **एभ्य इत्यादिना** ॥ कर्तरीत्येवानुवृत्तौ भावकर्मणोर्न स्यादिति तयोरप्यनुवृत्तिः । **गङ्गाङ्गत इति** ॥ कर्तरि क्तः । **गङ्गाम्प्राप्त इति** ॥ 'आप्लृ व्याप्तौ' उपसर्गवशाद्गतौ वर्तते । अकर्मकादुदाहरति । **ग्लान इति** ॥ क्षीण इत्यर्थः । 'संयोगादेः' इति निष्ठानत्वम् । **आश्लिष्ट इति** ॥ आलिङ्गितवानित्यर्थः । ननु अकर्मकत्वादेव सिद्धे शीङादीनां पुनर्ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह । **शेषमधिशयित इति** ॥ शेषे शयितवानित्यर्थः । 'अधिशीङ्स्थासाम्' इति शेषः कर्म । अतो नाकर्मकत्वादिह प्राप्तिरिति भावः । **वैकुण्ठमधिष्ठित इति** ॥ वैकुण्ठे स्थितवानित्यर्थः । 'अधिशीङ्स्थासाम्' इति वैकुण्ठः कर्म ।

शिवमुपासितः । हरिदिनमुपोषितः । राममनुजातः । गरुडमारूढः । विश्वमनुजीर्णः । पक्षे प्राप्ता गङ्गा तेनेत्यादि ।

३०८७ । क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः । (३-४-७६)

एभ्योऽधिकरणे क्तः स्यात् । चाद्यथाप्राप्तम् । ध्रौव्यं स्थैर्यम् ।

"मुकुन्दस्यासितमिदमिदं यातं रमापतेः ।
भुक्तमेतदनन्तस्येत्यूचुर्गोप्यो दिदृक्षवः ॥"

पक्षे आसेरकर्मकत्वात्कर्तरि भावे च । आसितो मुकुन्दः । आसितं तेन । गत्यर्थेभ्यः कर्तरि कर्मणि च । रमापतिरिदं यातः । तेनेदं यातम् । भुजेः कर्मणि । अनन्तेनेदं भुक्तम् । कथं 'भुक्ता ब्राह्मणाः' इति । भुक्तमस्ति एषामिति मत्वर्थीयोऽच् । वर्तमाने इत्यधिकृत्य ।

अतो नाकर्मकत्वादिह प्राप्तिः । **शिवमुपासित इति** ॥ शिवम्परिचरितवानित्यर्थः । उपवेशनार्थकत्वे अकर्मकत्वेऽपि इह उपसर्गवशेनार्थान्तरे सकर्मकत्वादकर्मकेत्यनेन न प्राप्तिरिति भावः । **हरिदिनमुपोषित इति** ॥ 'वसतिक्षुधोः' इति इट् । यजादित्वात्सम्प्रसारणम् । 'शासि' इति षः । हरिदिने न भुक्तवानित्यर्थः । 'उपान्वध्याङ्वसः' इति हरिदिनङ्कर्म । ततश्चाकर्मकत्वाभावादप्राप्तिः । **राममनुजात इति** ॥ अनुकृतवानित्यर्थः । अनुसृत्य जातवानिति वा । ततश्चाकर्मकत्वाभावादप्राप्तिः । **गरुडमारूढ इति** ॥ उपर्याक्रान्तवानित्यर्थः । **विश्वमनुजीर्ण इति** ॥ हतवानित्यर्थः । व्याप्तवानिति वा । अकर्मकत्वाभावादप्राप्तिः । जृधातोः कर्तरि क्तः । 'ॠत इद्धातोः' इति इत्त्व, रपरत्वं 'हलि च' इति दीर्घः । 'रदाभ्याम्' इति नत्वं, णत्वम् । **पक्षे इति** ॥ कर्तरि प्रत्ययाभावपक्षे इत्यर्थः । **क्तोऽधिकरणे च** ॥ ध्रौव्यं गतिः प्रत्यवसानञ्च अर्थो येषामिति विग्रहः । ध्रौव्यार्थेभ्यः गत्यर्थेभ्यः प्रत्यवसानार्थेभ्यश्चेति यावत् । **चाद्यथाप्राप्तमिति** ॥ कर्मकर्तृभावेष्वपि यथासम्भवमित्यर्थः । ध्रौव्यमित्यस्य विवरणं, **स्थैर्यमिति** ॥ स्थिरीभवनम्, उपवेशनशयनादिक्रियेति यावत् । **मुकुन्दस्यासितमिदमिति** ॥ श्लोकोऽयम् । आस्यते अस्मिन्नित्यासितम्, आसनमित्यर्थः । ध्रौव्यार्थस्योदाहरणमिदम् । **इदं यातं रमापतेरिति** ॥ गत्यर्थस्योदाहरणम् । यायते गम्यते अस्मिन्निति यातं, मार्ग इत्यर्थः । **भुक्तमेतदनन्तस्येति** ॥ भुज्यते अस्मिन्निति भुक्तम् । भोजनस्थानमित्यर्थः । 'अधिकरणवाचिनश्च' इति त्रिष्वपि कर्तरि षष्ठी । **पक्षे इति** ॥ अधिकरणे प्रत्ययाभावपक्षे इत्यर्थः । **आसेरकर्मकत्वादिति** ॥ ततश्च न कर्मणि क्त इत्यर्थः । **आसितो मुकुन्द इति** ॥ आसितवानित्यर्थः । **आसितं तेनेति** ॥ भावे उदाहरणम् । **गत्यर्थेभ्य इति** ॥ तेषां सकर्मकतया कर्तरि कर्मणि च क्तः, न तु भावे इत्यर्थः । 'लः कर्मणि च' इत्यत्रादर्शनादिति भावः । **भुजेः कर्मणीति** ॥ भक्षणार्थात्कर्मणि क्तः, न तु भावे । सकर्मकेभ्यो भावे प्रत्ययस्य 'लः कर्मणि' इत्यत्रादर्शनात् । नापि प्रत्यवसानार्थेभ्यः कर्तरि, अनभिधानादित्यर्थः । **कथमिति** ॥ भुजेः कर्तरि क्ताभावस्योक्तत्वादिति भावः । समाधत्ते । **भुक्तमस्त्येषामिति** ॥ अत्र गत्यर्थेभ्यो भावेऽपि क्तप्रत्ययोऽस्त्येव । अविशेषात् 'अजर्यं सङ्गतम्'

३०८८ । ञीतः क्तः । (३-२-१८७)

'ञि क्ष्विदा' क्ष्विण्णः । 'ञि इन्धी' इद्धः ।

३०८९ । मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च । (३-२-१८८)

मतिरिहेच्छा । बुद्धेः पृथगुपादानात् । राज्ञां मतः इष्टः । तैरिष्यमाण इत्यर्थः । बुद्धः । विदितः । पूजितः । अर्चितः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । "शीलितो रक्षितः क्षान्त आक्रुष्टो जुष्ट इत्यपि" इत्यादि ।

३०९० । नपुंसके भावे क्तः । (३-३-११४)

क्लीबत्वविशिष्टे भावे कालसामान्ये क्तः स्यात् । जल्पितम् । शयितम् । हसितम् ।

३०९१ । सुयजोर्ङ्वनिप् । (३-२-१०३)

सुनोतेर्यजेश्च ङ्वनिप्स्याद्भूते । सुत्वा, सुत्वानौ । यज्वा, यज्वानौ ।

३०९२ । जीर्यतेरतृन् । (३-२-१०४)

भूते इत्येव । जरन्-जरन्तौ-जरन्तः । वासरूपन्यायेन निष्ठापि । जीर्णः जीर्णवान् ।

इति सूत्रे 'अनेकमन्यपदार्थे' इति सूत्रे च भाष्ये गत्यर्थेभ्यो भावे क्तप्रत्ययस्य अभ्युपगमाच्चेति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः । **इत्यधिकृत्येति** ॥ 'वर्तमाने लट्' इत्यतो मण्डूकप्लुत्या अनुवर्तमान इत्यर्थः । चानशादीनां सर्वकालतायाः 'भूते' इति सूत्रे भाष्ये उक्तत्वात् इत्याहुः । **ञीतः क्तः** ॥ ञिः इत् यस्य तस्माद्वर्तमानक्रियावृत्तेः क्त इत्यर्थः । 'तयोरेव कृत्यक्त' इति भावकर्मणोरेव भूते विहितः क्तः वर्तमाने न प्राप्नोतीत्यारम्भः । **क्ष्विण्ण इति** ॥ 'आदितश्च' इति नेट् । **इद्ध इति** ॥ 'श्वीदितः' इति नेट् । **मतिबुद्धि** ॥ मति, बुद्धि, पूजा, अर्थः, एषामिति विग्रहः । वर्तमाने क्त इति शेषः । 'तयोरेव' इति भावकर्मणोरेव । **मतः इष्ट इति** ॥ इच्छार्थकान्मनेरिषेश्च क्तः । 'तीषसह' इति वेट्कत्वात् 'यस्य विभाषा' इति नेट् । **शीलितो रक्षित इति** ॥ भाष्यस्थश्लोकोऽयम् । **इत्यादीति** ॥ आदिना "रुष्टश्च रुषितश्चोभावभिव्याहृत इत्यपि ।" "हृष्टतुष्टौ तथाकान्तस्तथोभौ संयतोद्यतौ । कष्टम्भविष्यतीत्याहुरमृतः पूर्ववत्स्मृतः" इति सङ्ग्रहः । कष्टशब्दो भविष्यति अमृतशब्दो वर्तमाने इत्यर्थः । **नपुंसके भावे क्तः** ॥ **कालसामान्ये इति** ॥ अस्य वर्तमानाद्यधिकारानन्तर्भावादिति भावः । 'अकर्मकेभ्य एव नपुंसके भावे क्तः, नतु सकर्मकात्' इति 'णेरध्ययने वृत्तम्' इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । तद्ध्वनयन्नकर्मकेभ्य एवोदाहरति । **जल्पितमित्यादि** ॥ गतं भुक्तमित्यादौ तु अविवक्षितकर्मकत्वात् अकर्मकत्वं बोध्यम् । अत एव गतं हंसस्य, भुक्तमोदनस्येत्यादौ शेषत्वविवक्षया षष्ठीति दिक् । **सुयजोर्ङ्वनिप्** ॥ पञ्चम्यर्थे षष्ठी । सुनोतेर्यजेश्च ङ्वनिबित्यर्थः । **भूते इति** ॥ अस्य भूताधिकारस्थत्वादिति भावः । **सुत्वा-सुत्वानाविति** ॥ ङ्वनिपि ङपावितौ, इकार उच्चारणार्थः । ङित्त्वान्न गुणः । **जीर्यतेरतृन्** ॥ **भूते इत्येवेति** ॥ भूतार्थवृत्तेर्जॄधातोरतृन् स्यादित्यर्थः । ऋकारनकारावितौ । अत्प्रत्ययशिष्यते । **जरन्निति** ॥ उगित्त्वान्नुम् । **जीर्ण इति** ॥ 'ॠत इद्'

३०९३ । छन्दसि लिट् । (३-२-१०५)
३०९४ । लिटः कानज्वा । (३-२-१०६)
३०९५ । क्वसुश्च । (३-२-१०७)

इह भूतसामान्ये छन्दसि लिट् । तस्य विधीयमानौ क्वसुकानचावपि छान्दसाविति त्रिमुनिमतम् । कवयस्तु बहुलं प्रयुञ्जते । 'तं तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे' । 'श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते' इत्यादि ।

३०९६ । वस्वेकाजाद्घसाम् । (७-२-६७)

कृतद्विर्वचनानामेकाचामादन्तानां घसेश्च वसोरिट्, नान्येषाम् । एकाच्, आरिवान् । आत्, ददिवान् । जक्षिवान् । 'एषाम्' किम् । बभूवान् ।

रपरत्वम्, 'हलि च' इति दीर्घः । निष्ठानत्वम् । **छन्दसि लिट्** ॥ **लिटः कानज्वा** ॥ **क्वसुश्च** ॥ त्रीणीमानि सूत्राणि । अत्र प्रथमसूत्रे भूत इत्यनुवृत्तिमभिप्रेत्य व्याचष्टे । **भूतसामान्ये छन्दसि लिडिति** ॥ अनद्यतनपरोक्षत्वं छन्दसि न विवक्षितमिति भावः । 'लिटः कानज्वा' इति द्वितीयं सूत्रम् । तत्र छन्दसीत्यनुवर्तते, भूते इति च । छन्दसि भूते लिटः कानजादेशः स्यादित्यर्थः । लिड्ग्रहणं लिण्मात्रस्य ग्रहणार्थम् । तेन 'परोक्षे लिट्' इति यो लिड्विहितः तस्यापि ग्रहणार्थः । अन्यथा 'अनन्तरस्य' इति न्यायेन प्रकृतस्यैव लिटो ग्रहणं स्यादिति वृत्तौ स्पष्टम् । वाग्रहणन्तु पक्षे लिटः श्रवणार्थं, वासरूपविधिर्लादेशेषु नेति ज्ञापनार्थं वा । तत्प्रयोजनन्तु 'भाषायां सदवस' इत्यत्र अनुपदमेव वक्ष्यते । 'क्वसुश्च' इति तृतीयं सूत्रम् । छन्दसि भूते लिटः क्वसुश्चादेशः स्यादित्यर्थः । योगविभागस्तु उत्तरसूत्रे क्वसोरेवानुवृत्त्यर्थः । इमौ कानच्क्वसू आदेशौ छान्दसाविति अत्रैव भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । तदाह । **तस्येत्यादि त्रिमुनिमतमित्यन्तम्** ॥ 'विभाषा पूर्वाह्णापराह्णे' इति सूत्रभाष्ये तु पपुष आगतं पपिवद्रूप्यमिति प्रयुक्तम् । तेन लोकेऽपि क्वचित् क्वसोस्साधुत्वं सूचितम् । तदाह । **कवयस्त्विति** ॥ **तस्थिवांसमिति** ॥ स्थाधातोः लिटः क्वसुः । द्वितीयैकवचने 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घः, उगित्त्वान्नुम् । **अधिजग्मुष इति** ॥ अधिपूर्वाद्गमेर्लिटः क्वसुः 'गमहन' इत्युपधालोपः, शसि वसोस्सम्प्रसारणं, पूर्वरूपम्, षत्वम् । **वस्वे** ॥ वसु इत्यविभक्तिको निर्देशः । तथाच व्याख्यास्यति । **वसोरिति** ॥ नित्यत्वात् द्वित्वे कृते एकाच्त्वमेव नेति कथमिट्स्यात् इत्यत आह । **कृतद्विर्वचनानामेकाचामिति** ॥ कृतेऽपि द्वित्वे एकाच एव ये अवशिष्यन्ते तेषामित्यर्थः । 'नेड्वशि कृति' इति निषेधं बाधित्वा क्रादिनियमात् सर्वत्र प्राप्तस्य इटो नियमोऽयमित्याह । **नान्येषामिति** ॥ **आरिवानिति** ॥ 'ऋ गतौ' "ऋच्छत्यृताम्" इति गुणे कृते द्वित्वादिषु पूर्ववत् कृतेषु अयमेकाच् । **ददिवानिति** ॥ डु दाञ् दाने कृते द्वित्वे नायमेकाच् इण्निमित्तश्चातो लोपो नासति तस्मिन् भवतीति अनेकाजर्थमाद्ग्रहणम् । **जक्षिवानिति** ॥ 'लिट्यन्यतरस्याम्' इत्यदेर्घस्लादेशः । द्वित्वे कृते नायमेकाजिति

३०९७ । भाषायां सदवसश्रुवः । (३-२-१०८)

सदादिभ्यो भूतसामान्ये भाषायां लिड्वा स्यात्, तस्य च नित्यं क्वसुः । 'निषेदुषीमासनबन्धधीरः' । 'अध्यूषुषस्तामभवज्जनस्य' । शुश्रुवान् ।

३०९८ । उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च । (३-२-१०९)

एते निपात्यन्ते । उपपूर्वादिणो भाषायामपि भूतमात्रे लिड्वा, तस्य नित्यं क्वसुः । इट् । उपेयिवान् । 'उपेयुषः स्वामपि मूर्तिमग्र्याम्' । उपेयुषी । उपेत्यविवक्षितम् । ईयिवान् । समीयिवान् । नञ्पूर्वादश्नातेः क्वसुरिडभावश्च । 'धृतजयधृतेरनाशुषः' इति भारविः । अनुपूर्वाद्वचेः कर्तरि कानच् । वेदस्यानुवचनं कृतवाननूचानः ।

घसिग्रहणम् । **भाषायाम्** ॥ सद, वस, श्रु, एषान्द्वन्द्वात्पञ्चमी । पुंस्त्वमेकवचनञ्चार्षम् । **तस्य च नित्यं क्वसुरिति** ॥ वाग्रहणं लिटैव सम्बध्यते । तस्य क्वसुस्तु नित्यः इति भाष्ये स्पष्टम् । पक्षे लुङ् । तस्य भूतसामान्ये विहितत्वात् । वाग्रहणाननुवृत्तौ तु भूतसामान्ये लिडयं नित्यं लुङपवादः स्यात् । सरूपत्वात् । अस्य च भूतसामान्ये लिटः न तिङ् । अस्य क्वसोस्तदपवादत्वात् । वासरूपविधिस्तु लादेशेषु नेति 'लिटः कानज्वा' इत्यत्र उक्तमिति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः । **निषेदुषीमिति** ॥ निपूर्वात्सदेर्लिटः क्वसुः, द्वित्वम् 'अत एकहल्मध्ये' इत्येत्त्वाभ्यासलोपौ, वसोस्सम्प्रसारणं, पूर्वरूपं, षत्वम् । **अध्यूषुष इति** ॥ अधिपूर्वाद्वसधातोर्लिटः क्वसुः, यजादित्वाद्धातोर्वस्य सम्प्रसारणम् । पूर्वरूपम्, उस् इत्यस्य द्वित्वं, हलादिशेषः, सवर्णदीर्घः । शसि वसोस्सम्प्रसारणं, पूर्वरूपम् । **शुश्रुवानिति** ॥ श्रुधातोर्लिटः क्वसुः, द्वित्वम् । **उपेयिवान्** ॥ **इडिति** ॥ उपपूर्वादिण्धातोः लिटः क्वसुः, नित्यत्वाद्द्वित्वम् । "वलादिलक्षण इट् 'नेड्वशि कृति' इति प्रतिषिद्धः, स तावत् क्रादिनियमात्पुनरुत्थितः । पुनश्च 'वस्वेकाजाद्घसाम्' इति सूत्रेण एकाचश्च आदन्ताच्च घसेश्च परस्य वसोरिट् स्यात् नान्येभ्य इत्यर्थकेन द्वित्वानन्तरमनेकाच्त्वात् प्रतिषिद्धः, सोऽयमिट् अनेन निपातनेन प्रतिप्रसूयते" इति भाष्ये स्पष्टम् । इटि कृते उत्तरखण्डस्य इकारस्य यण्, अभ्यासस्य दीर्घस्तु निपात्यते । नन्वत्र अपूर्व एव इट् निपात्यतामित्यत आह । **उपेयुषीति** ॥ उगित्त्वान्ङीपि वसोस्सम्प्रसारणम् । प्रतिप्रसूतो वलादिलक्षण इट् तु न । तन्निमित्तस्य वकारस्य सम्प्रसारणेन विनाशोन्मुखत्वात् । अत्र अपूर्वस्य इटो निपातने तु अत्रापि इट् स्यादिति भावः । **उपेत्यविवक्षितमिति** ॥ अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । **अश्नातेरिति** ॥ 'अश भोजने' श्नाविकरणः, क्र्यादिः, लिटः क्वसुः, द्वित्वम् 'अत आदेः' इति दीर्घः, सवर्णदीर्घः, द्विहल्त्वाभावान्न नुट् । 'अश्नोतेश्च' इत्यपि न नुट् । श्नुविकरणस्थस्यैव तत्र ग्रहणात् । नञ उपपदसमासः । 'नलोपो नञः, तस्मान्नुडचि' इति भावः । **वचेः कर्तरीति** ॥ न तु भावकर्मणोरिति भावः ।

३०९९ । विभाषा गमहनविदविशाम् । (७-२-६८)

एभ्यो वसोरिड्वा । जग्मिवान्–जगन्वान् । जघ्निवान्–जघन्वान् । विविदिवान्–विविद्वान् । विविशिवान्–विविश्वान् । विशिना साहचर्याद्विन्दतेर्ग्रहणम् । वेत्तेस्तु विविद्वान् । 'नेड्वशि कृति' (सू २९८१) इतीण्निषेधः । 'दृशेश्च' (वा ४४५२) । ददृशिवान्–ददृश्वान् ।

३१०० । लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे । (३-२-१२४)

अप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्ये सतीत्यर्थः । शबादि । पचन्तं चैत्रं पश्य ।

३१०१ । आने मुक् । (७-२-८२)

अदन्तस्याङ्गस्य मुगागमः स्यादाने परे । पचमानं चैत्रं पश्य । लडित्यनुवर्तमाने पुनर्लड्ग्रहणमधिकविधानार्थम् । तेन प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि क्वचित् । सन्ब्राह्मणः । 'माङ्याक्रोशे इति वाच्यम्' (वा २१०९) । 'मा जीवन्यः परावज्ञादुःखदग्धोऽपि जीवति' । 'माङि लुङ्' (सू २२१९) इति प्राप्ते एतद्वचनसामर्थ्याल्लट् ।

३१०२ । सम्बोधने च । (३-२-१२५)

हे पचन् । हे पचमान ।

कानचि यजादित्वात्सम्प्रसारणं, पूर्वरूपं, सवर्णदीर्घः । **विभाषा गम** ॥ 'विभाषा गमहन' इत्यादि स्पष्टम् । **लटः शतृशानचौ** ॥ 'वर्तमाने लट्' इति पूर्वसूत्रविहितस्यैव एतौ शतृशानचौ । अनन्तरस्येति न्यायादिति 'वर्तमानसामीप्ये' इत्यादिभाष्ये स्पष्टम् । शतृप्रत्यये शकारऋकारावितौ । **पचन्तमिति** ॥ पाकानुकूलव्यापाराश्रयमित्यर्थः 'क्रियाप्रधानमाख्यातम्, सत्वप्रधानानि नामानि' इति सिद्धान्तात् । शतरिशत्त्वेन सार्वधातुकत्वात् शपि 'अतो गुणे' इति पररूपम् । शानचि शचावितौ । **आने मुक्** ॥ 'अङ्गस्य' इत्यधिकृतम् । 'अतो येयः' इति पूर्वसूत्रादनुवृत्तेन षष्ठ्या विपरिणतेन अता विशेष्यते । तदन्तविधिः । तदाह । **अदन्तस्येति** ॥ मुकि ककार इत्, उकार उच्चारणार्थः, कित्त्वादन्तावयवः । **अनुवर्तमाने इति** ॥ 'वर्तमाने लट्' इति पूर्वसूत्रादनुवृत्तस्य लडित्यस्य षष्ठ्या विपरिणामेन उक्तार्थलाभे सतीत्यर्थः । **अधिकेति** ॥ सूत्राक्षरानारूढस्यापि अर्थस्य लाभार्थमित्यर्थः । **सन् ब्राह्मण इति** ॥ 'अस भुवि' शतृप्रत्यये शपो लुक् । श्नसोरल्लोपः । **माङीति** ॥ माङि प्रयुज्यमाने आक्रोशे गम्ये लटश्शतृशानचाविति वक्तव्यमित्यर्थः । **मा जीवन्निति** ॥ न जीवत्ययम् अनुपकारित्वात् । मृतप्राय इत्यर्थः । मा पचमान इत्यप्युदाहार्यम् । 'लटश्शतृशानचौ' इत्येव सिद्धेः किमर्थमिदमित्यत आह । **माङि लुङितीति** ॥ **सम्बोधने च** ॥ लटश्शतृशानचाविति शेषः । प्रथमासमानाधिकरणार्थ आरम्भः । पूर्वसूत्रस्थपुनर्लड्ग्रहणस्य अधिकविधानार्थत्वादेव सिद्धे प्रपञ्चार्थ-

३१०३ । लक्षणहेत्वोः क्रियायाः । (३-२-१२६)

क्रियायाः परिचायके हेतौ चार्थे वर्तमानाद्धातोर्लटः शतृशानचौ स्तः । शयाना भुञ्जते यवनाः । अर्जयन्वसति । हरिं पश्यन्मुच्यते । हेतुः फलं कारणं च । 'कृत्यचः' (सू २८३५) । प्रपीयमाणः सोमः ।

३१०४ । ईदासः । (७-२-८३)

आसः परस्यानस्य ईत्स्यात् । 'आदेः परस्य' (सू ४४) आसीनः ।

३१०५ । विदेः शतुर्वसुः । (७-१-३६)

वेत्तेः परस्य शतुर्वसुरादेशो वा स्यात् । विद्वान् । विदन् । विदुषी ।

३१०६ । तौ सत् । (३-२-१२७)

तौ शतृशानचौ सत्संज्ञौ स्तः ।

३१०७ । लृटः सद्वा । (३-३-१४)

व्यवस्थितविभाषेयम् । तेनाप्रथमासामानाधिकरण्ये प्रत्ययोत्तरपदयोः संबोधने लक्षणहेत्वोश्च नित्यम् । करिष्यन्तं करिष्यमाणं पश्य । करिष्यतोऽपत्यं

मिदम् । **लक्षणहेत्वोः** ॥ लक्ष्यते ज्ञाप्यतेऽनेनेति लक्षणम्, ज्ञापकम् । तदाह । **क्रियायाः परिचायके इति** ॥ धात्वर्थस्य लक्षणत्वे हेतुत्वे च द्योत्ये इति यावत् । कर्तैव प्रत्ययार्थः । **शयाना भुञ्जते यवना इति** ॥ अत्र भोजनकालीनं शयनं भोक्तुर्यवनत्वसूचकम् । हेतावुदाहरति । **अर्जयन्वसतीति** ॥ अर्जनाय वसतीत्यर्थः । हेतावुदाहरणान्तरमाह । **हरिं पश्यन्निति** ॥ हरिदर्शनेन संसारदुःखान्मुच्यते इत्यर्थः । ननु धनाद्यार्जनस्य वाससाध्यतया कथ तस्य वासहेतुत्वं इत्यत आह । **हेतुः फलं कारणञ्चेति** ॥ इष्टसाधनताज्ञानस्य वासप्रवृत्तौ हेतुतया इष्टस्यार्जनस्यापि वासहेतुत्वमिति भावः । **प्रपीयमाण इति** ॥ अत्र भिन्नपदस्थत्वात् कथं णत्वमित्यत आह । **कृत्यच इति** ॥ **ईदासः** ॥ आस इति पञ्चमी । **आनस्येति** ॥ 'आने मुक्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **विदेः शतुर्वसुः** ॥ **वेत्तेरिति** ॥ 'विद ज्ञाने' इति लुग्विकरणस्यैव ग्रहणम् । शतुः परस्मैपदत्वात् विद्यतेर्विन्तेश्चात्मनेपदित्वात् । यद्यपि विन्दतिरुभयपदी, तथापि तस्य न ग्रहणम् । 'निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य' इत्युक्तेरिति भावः । **वा स्यादिति** ॥ 'तुह्योस्तातङ्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **विदुषीति** ॥ उगित्त्वान्ङीप्, वसोस्सम्प्रसारणं, पूर्वरूपम्, षत्वम् । **तौ सत्** ॥ 'लटश्शतृशानचौ' इति सूत्रोपात्तौ शतृशानचौ तच्छब्दः परामृशति । तदाह । **तौ शतृशानचाविति** ॥ **लृटः सद्वा** ॥ लृटश्शतृशानचौ वा स्त इत्यर्थः । **व्यवस्थितेति** ॥ व्याख्यानादिति भावः । **नित्यमिति** ॥ तेन तिङ्ङानिवृत्तिः । अप्रथमासामानाधिकरण्ये उदाहरति । **करिष्यन्तमिति** ॥ प्रत्यये परतः उदाहरति । **करिष्यतोऽपत्यं कारिष्यत इति** ॥ उत्तरपदे उदाहरति । **करिष्यद्भक्तिरिति** ॥ करिष्यन्ती भक्तिरिति कर्मधारयः । सम्बोधने उदाहरति । **हे करिष्यन्निति** ॥

कारिष्यतः। करिष्यद्भक्तिः। हे करिष्यन्। अर्जयिष्यन्वसति। प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि क्वचित्। करिष्यतीति करिष्यन्।

३१०८। पूङ्यजोः शानन्। (३-२-१२८)

वर्तमाने। पवमानः। यजमानः।

३१०९। ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्। (३-२-१२९)

एषु द्योत्येषु कर्तरि चानश्। भोगं भुञ्जानः। कवचं बिभ्राणः। शत्रुं निघ्नानः।

३११०। इङ्धार्योः शत्रकृच्छ्रिणि। (३-२-१३०)

आभ्यां शतृ स्यादकृच्छ्रिणि कर्तरि। अधीयन्। धारयन्। 'अकृच्छ्रिणि' किम्। कृच्छ्रेण अधीते धारयति।

३१११। द्विषोऽमित्रे। (३-२-१३१)

द्विषञ्छत्रुः।

३११२। सुञो यज्ञसंयोगे। (३-२-१३२)

सर्वे सुन्वन्तः, सर्वे यजमानाः, सत्रिणः।

शयिष्यमाणा भोक्ष्यन्ते यवना इति लक्षणे उदाहार्यम्। हेतावुदाहरति। **अर्जयिष्यन्वसतीति** ॥ **प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि क्वचिदिति** ॥ प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि क्वचिदित्यर्थः। कदाचिदित्यपि द्रष्टव्यम्। इदञ्च 'लृट् शेषे च' इति भविष्यदधिकारविहिते लृट्येव प्रवर्तते इति "अनवक्लृप्त्यमर्ष" इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम्। **पूङ्यजोः शानन्** ॥ पञ्चम्यर्थे षष्ठी। **वर्तमाने इति** ॥ शेषपूरणमिदम्। 'वर्तमाने लट्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। लड्ग्रहणन्तु निवृत्तम्। ततश्च ण्वुलादिवत्स्वतन्त्रोऽयम्, नतु शत्रादिवल्लादेशः। तथा च कर्तर्येवायम्, नतु भावकर्मणोः। नच लादेशत्वाभावे सोमम्पवमान इत्यत्र कर्मणि षष्ठी स्यादिति वाच्यम्। 'न लोक' इति सूत्रे 'तृन्' इति प्रत्याहार इत्युक्तत्वात्। **ताच्छील्य** ॥ चानशि चशावितौ। **भोगं भुञ्जान इति** ॥ भोगशील इत्यर्थः। **कवचम्बिभ्राण इति** ॥ यौवनबलादिति भावः। **शत्रुन्निघ्नान इति** ॥ निहन्तुं शक्त इत्यर्थः। अतः परत्वाभावान्न मुक्। चानशः लादेशत्वाभावात् अनात्मनेपदत्वात् परस्मैपदिभ्योऽपि प्रवृत्तिः। **इङ्धार्योः** ॥ शतृ अकृच्छ्रिणीति छेदः। अकृच्छ्रम्, अदुःखम्, तदस्यास्तीति अकृच्छ्री। इङ्, धारि, अनयोः द्वन्द्वात् पञ्चम्यर्थे षष्ठी। **अधीयन्निति** ॥ सुखमध्येतेत्यर्थः। **धारयन्निति** ॥ सुखेन धारयितेत्यर्थः। **द्विषोऽमित्रे** ॥ द्विषश्शतृप्रत्ययः स्यात्। अमित्रे कर्तरीत्यर्थः। **सुञो यज्ञ** ॥ यज्ञसंयुक्तेऽभिषवे वर्तमानात् सुनोतेः शतृप्रत्यय इत्यर्थः। संयोगग्रहणं यज्ञस्वामिपरिग्रहार्थम्। तेन याजकेषु न भवति। तत्र सुन्वन्नित्येकवचनान्तं दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादिविषयम्, एककर्तृकत्वात्। बहुवचनान्तन्तु सत्रविषयमेव, तत्र ऋत्विजामपि यजमानत्वादिति मत्वा आह। **सर्वे सुन्वन्त इति** ॥

३११३ । अर्हः प्रशंसायाम् । (३-२-१३३)

अर्हन् ।

३११४ । आ क्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु । (३-२-१३४)

क्विपमभिव्याप्य वक्ष्यमाणाः प्रत्ययास्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु कर्तृषु बोध्याः ।

३११५ । तृन् । (३-२-१३५)

कर्ता कटम् ।

३११६ । अलङ्कृञ्निराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृतुवृधुसहचर इष्णुच् । (३-२-१३६)

अलङ्करिष्णुरित्यादि । (निराकरिष्णुः । प्रजनिष्णुः। उत्पचिष्णुः । उत्पतिष्णुः । उन्मदिष्णुः। रोचिष्णुः। अपत्रपिष्णुः। वर्तिष्णुः। वर्धिष्णुः। सहिष्णुः। चरिष्णुः ।)

३११७ । णेश्छन्दसि । (३-२-१३७)

'वीरुधः पारयिष्णवः' ।

अर्हः प्रशंसायाम् ॥ अर्ह इति पञ्चमी । शतृप्रत्यय इति शेषः । **अर्हन्निति** ॥ पूजाम्प्राप्तुं योग्य इत्यर्थः । अत्र प्रशस्तस्यैव पूजायोग्यत्वात् प्रशंसा गम्यते । **आ क्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु** ॥ आङभिविधौ । तदाह । **क्विपमभिव्याप्येति** ॥ 'भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपृजुग्रावस्तुवः क्विप्' इति सूत्रमभिव्याप्येति यावत् । तत्र ताच्छीलिकाः प्रत्ययाः प्रायेण सोपसर्गेभ्यो नेति 'आढ्यसुभग' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तच्छीलः तत्स्वभावः फलमनपेक्ष्य स्वभावादेव प्रवर्तमान इति यावत् । सः धर्मः यस्य सः तद्धर्मा । स्वधर्मोऽयमिति प्रवर्तमानः। तस्य धात्वर्थस्य साधुकर्ता तत्साधुकारी । **तृन्** ॥ धातोस्तृन्प्रत्ययः स्यात् तच्छीलादिषु कर्तृषु । तच्छीले उदाहरति । **कर्ता कटमिति** ॥ कटकरणक्रियाशील इत्यर्थः । 'न लोक' इति षष्ठीनिषेधः । 'न लोक' इति सूत्रे तृन्नित्यनेन 'लटः शतृ' इत्यारभ्य एतत्सूत्रस्थनकारेण प्रत्याहाराश्रयणात् । तद्धर्मणि यथा । मण्डयितारः श्राविष्ठायनाः । ऊढां वधूं श्राविष्ठायना नाम देशविशेषीयाः वधूमण्डनं स्वधर्म इत्यनुष्ठातार इत्यर्थः । तत्साधुकारिणि कर्ता कटमित्येवोदाहरणम् । कटं साधु करोतीत्यर्थः । **अलंकृञ्** ॥ अलंकृञ्, निराकृञ्, प्रजन, उत्पच, उत्पत, उन्मद, रुचि, अपत्रप, वृतु, वृधु, सह, चर, एषां द्वादशानां द्वन्द्वात्पञ्चमी । एभ्यः तच्छीलादिषु कर्तृषु इष्णुच् स्यात् । **इत्यादीति** ॥ निराकरिष्णुः प्रजनिष्णुः उत्पचिष्णुः उत्पतिष्णुः उन्मदिष्णुः रोचिष्णुः अपत्रपिष्णुः वर्तिष्णुः वार्धिष्णुः सहिष्णुः चरिष्णुः । **णेश्छन्दसि** ॥ ण्यन्ताद्धातोरिष्णुच् स्यात् छन्दसीत्यर्थः । **पारयिष्णव इति** ॥

३११८ । भुवश्च । (३-२-१३८)

छन्दसीत्येव । भविष्णुः । कथं तर्हि 'जगत्प्रभोरप्रभविष्णु वैष्णवम्' इति । निरङ्कुशाः कवयः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । भ्राजिष्णुरिति वृत्तिः । एवं क्षयिष्णुः । नैतद्भाष्ये दृष्टम् ।

३११९ । ग्लाजिस्थश्च क्स्नुः । (३-२-१३९)

छन्दसीति निवृत्तम् । गिदयं न तु कित् । तेन स्थ ईत्त्वं न । ग्लास्नुः । गित्त्वान्न गुणः । जिष्णुः । स्थास्नुः । चाद्भुवः । 'श्र्युकः किति' (सू २३८१) इत्यत्र गकारप्रश्लेषान्नेट् । भूष्णुः । 'दंशेश्छन्दस्युपसङ्ख्यानम्' (वा २१२९) । 'दङ्क्ष्णवः पशवः ।'

३१२० । त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः । (३-२-१४०)

त्रस्नुः । गृध्नुः । धृष्णुः । क्षिप्नुः ।

३१२१ । शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् । (३-२-१४१)

उकार उच्चारणार्थ इति काशिका । अनुबन्ध इति भाष्यम् । तेन शमिनितरा—शमिनीतरा इत्यत्र 'उगितश्च' (सू ९८७) इति ह्रस्वविकल्पः ।

पृधातोर्ण्यन्तादिष्णुचि णेर्लोपम्बाधित्वा 'अयामन्ताल्वाय्य' इत्यय् । इद सूत्रं वैदिकप्रक्रियायामेव व्याख्यातुमुचितम् । **भुवश्च** ॥ **छन्दसीत्येवेति** ॥ भूधातोरिष्णुच् स्यात् । तच्छीलादिषु छन्दसीत्यर्थः । अण्यन्तार्थ आरम्भः । **ग्लाजिस्थश्च** ॥ **निवृत्तमिति** ॥ व्याख्यानादिति भावः । चात् भुव इत्यनुकृष्यते । ग्ला, जि, स्था, एषान्द्वन्द्वात्पञ्चमी । ग्ला, जि, स्था, भू इत्येभ्यः क्स्नुः स्यात् तच्छीलादिष्वित्यर्थः । ककार इत् । स्थास्नु इत्यत्र कित्त्वलक्षणं 'घुमास्था' इतीत्त्वमाशङ्क्य आह । **गिदयमिति** ॥ सूत्रे चर्त्वेन ककारनिर्देश इति भावः । **गित्त्वान्न गुण इति** ॥ 'क्ङिति च' इत्यत्र गस्य चर्त्वेन ककारान्तरप्रश्लेषादिति भावः । ननु भूष्णुरित्यत्र इट् स्यात्, 'श्र्युकः किति' इति कित एव इण्निषेधात् । अस्य च गित्त्वादित्यत आह । **श्र्युक इति** ॥ **प्रश्लेषादिति** ॥ चर्त्वेनेति भावः । **त्रसिगृधि** ॥ तच्छीलादिषु कर्तृष्विति शेषः । **त्रस्नुरिति** ॥ नङ्शीति नेट । गृध्नुः धृष्णुरित्यत्र कित्त्वान्न गुणः । **शमित्यष्टाभ्यः** ॥ इतिशब्दः आदिपर्यायः । शमादयः दिवादौ स्थिताः । तेभ्यः अष्टाभ्यो घिनुण् स्यात् तच्छीलादिष्वित्यर्थः । घित्त्वमुत्तरसूत्रार्थम् । "अकर्मकेभ्य एव घिनुण्" इति भाष्यम् । **शमिनितरा—शमिनीतरेति** ॥ शमिन्शब्दात् स्त्रियान्नन्तलक्षणङीबन्तात् तरबन्तात्टाप् । **ह्रस्वविकल्पः इति** ॥ भाष्यमते उगित्त्वाद्ध्रस्वः । काशिकामते तु उगित्त्वाभावान्न ह्रस्वः ।

न चैवं शमी शमिनावित्यादौ नुम्प्रसङ्गः । झल्ग्रहणमपकृष्य झलन्तानामेव तद्विधानात् । 'नोदात्तोपदेशस्य–' (सू २७६३) इति वृद्धिनिषेधः । शमी । तमी । दमी । श्रमी । भ्रमी । क्षमी । क्लमी । प्रमादी । उत्पूर्वान्मदेः अलङ्कृञादिसूत्रेणेष्णुजुक्तः, वासरूपविधिना घिनुणपि । उन्मादी । 'ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्ति' इति तु प्रायिकम् ।

३१२२ । सम्पृचानुरुधाङ्यमाङ्यसपरिसृसंसृजपरिदेविसञ्ज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुषद्विषद्रुहदुहयुजाक्रीडविविचत्यजरजभजातिचरापचरामुषाभ्याहनश्च । (३–२–१४२)

घिनुण्स्यात् । सम्पर्की । अनुरोधी । आयामी । आयासी । परिसारी । संसर्गी । परिदेवी । संज्वारी । परिक्षेपी । परिराटी । परिवादी । परिदाही । परिमोही । दोषी । द्वेषी । द्रोही । दोही । योगी । आक्रीडी । विवेकी । त्यागी । रागी । भागी । अतिचारी । अपचारी । आमोषी । अभ्याघाती ।

३१२३ । वौ कषलसकत्थस्रम्भः । (३-२-१४३)

नच ह्रस्वाभावे 'तसिलादिषु' इति पुंवत्त्वं शङ्क्यम् । 'संज्ञापूरण्योश्च' इति निषेधात् । ननु भाष्यरीत्या उगित्त्वाभ्युपगमे शमी–शमिनौ इत्यादौ 'उगिदचाम्' इति नुम् स्यादित्याशङ्क्य निराकरोति । **न चैवमिति** ॥ **झल्ग्रहणमपकृष्येति** ॥ 'नपुंसकस्य झलचः' इति उत्तरसूत्रादिति भावः । एतच्च प्रकृतसूत्रे 'युवोरनाकौ' इति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टम् । शमादिभ्यो घिनुणि उपधावृद्धिमाशङ्क्य आह । **नोदात्तेति** ॥ **प्रमादीति** ॥ मान्तत्वाभावान्न वृद्धिनिषेधः । ननु उत्पूर्वान्मदेरुन्मादीति कथं घिनुण् । अलङ्कृञादिसूत्रे उत्पूर्वान्मदेर्विशिष्य इष्णुचो विधानादित्यत आह । **उत्पूर्वादित्यादिना** ॥ ननु कथमत्र ताच्छीलिके घिनुणि वासरूपविधिप्रवृत्तिः । ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्तीति निषेधादित्यत आह । **ताच्छीलिकेष्विति** ॥ इयम्परिभाषा 'निन्दहिंस' इत्यादिवक्ष्यमाणसूत्रे ज्ञापितेति भाष्ये स्पष्टम् । **प्रायिकमिति** ॥ एतच्च 'सृददीपदीक्षश्च' इति दीपग्रहणादिति 'जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्य' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । **सम्पृचानुरुधाङ्यमाङ्यस** ॥ सम्पृच, अनुरुध, आङ्यम, आङ्यस, परिसृ, संसृज, परिदेवि, संज्वर, परिक्षिप, परिरट, परिवद, परिदह, परिमुह, दुष, द्विष, द्रुह, दुह, युज, आक्रीड, विविच, त्यज, रज, भज, अतिचर, अपचर, आमुष, अभ्याहन्, एषां समविंशानां द्वन्द्वात्पञ्चमी । **सम्पर्कीति** ॥ 'चजोः' इति कुत्वम् । अनुरोधीत्यादौ लघूपधगुणः । अदुपधेषु उपधावृद्धिः । **परिदेवीति** ॥ 'देवृ देवने' भ्वादिः । दीव्यतेस्तु ण्यन्तस्य न ग्रहणम् । लाक्षणिकत्वात्, अण्यन्तैस्साहचर्याच्च । **अभ्याघातीति** ॥ 'हनस्तोऽचिण्णलोः' इति तत्वम् । 'हो हन्तेः' इति कुत्वम् । **वौ कषलस** ॥ कष, लस,

विकाषी । विलासी । विकत्थी । विस्रम्भी ।

३१२४ । अपे च लषः । (३-२-१४४)

चाद्वौ । अपलाषी । विलाषी ।

३१२५ । प्रे लपसृद्रुमथवदवसः । (३-२-१४५)

प्रलापी । प्रसारी । प्रद्रावी । प्रमाथी । प्रवादी । प्रवासी ।

३१२६ । निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिरटपरिवादिव्याभाषासूयो वुञ् । (३-२-१४६)

पञ्चम्यर्थे प्रथमा । एभ्यो वुञ्स्यात् । निन्दकः । हिंसकः, इत्यादि । ण्वुला सिद्धे वुञ्वचनं ज्ञापकं तच्छीलादिषु वासरूपन्यायेन तृजादयो नेति ।

३१२७ । देविक्रुशोश्चोपसर्गे । (३-२-१४७)

आदेवकः । आक्रोशकः । 'उपसर्गे' किम् । देवयिता । क्रोष्टा ।

कत्थ, स्रम्भ्, एषान्द्वन्द्वात्पञ्चमी । एभ्यो घिनुण् स्यात् ताच्छील्यादिष्वित्यर्थः । **अपे च लषः ॥ चाद्वाविति ॥** वौ उपपदेऽपीत्यर्थः । अपे वौ च उपपदे लषः घिनुण् इत्यर्थः । ताच्छील्यादिष्वेवेत्यर्थः । **प्रे लप ॥** लप, सृ, द्रु, मथ, वद्, वस्, एषां षण्णान्द्वन्द्वात्पञ्चमी । प्रे उपपदे एभ्यः घिनुण् स्यात् ताच्छील्यादिष्वित्यर्थः । **निन्दहिंस ॥** निन्द, हिंस, क्लिश, खाद, विनाश, परिक्षिप, परिरट, परिवादि, व्याभाष, असूय, एषां दशानां द्वन्द्वः । **पञ्चम्यर्थे प्रथमेति ॥** सौत्रं पुंस्त्वमेकवचनं वेति भावः । विनाशेति विपूर्वस्य नशेर्ण्यन्तस्य भाविना णिलोपेन निर्देशः । शकारादकार उच्चारणार्थः । केचित्तु विनाशीति ण्यन्तमेव पठन्ति । परिवादीति तु ण्यन्तमेव । असूयेति कण्ड्वादियगन्तः । **इत्यादीति ॥** क्लेशकः, खादकः, विनाशकः, परिक्षेपकः, परिराटकः, परिवादकः, व्याभाषकः, असूयकः । ननु 'असूयो वुञ्' इति असूयतेरेव वुञ्विधीयतां, न तु निन्दादिभ्योऽपि, तेषां ण्वुलैव सिद्धेः । लित्स्वरञित्स्वरयोस्तु नास्ति विशेषः । उभयथाप्युदात्तत्वात् । असूयतेस्तु ण्वुलि प्रत्ययात् पूर्व ऊकार उदात्तः । वुञि तु 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इति धातोरकार उदात्त इति विशेषः । तस्मादसूयतेरेव वुञ्विधिरिति युक्तमित्यत आह । **ण्वुला सिद्धे इति ॥ तृजादयो नेतीति ॥** तच्छीलादिषु वासरूपविधिसत्त्वे हि तद्विषये ण्वुलस्सरूपतया वुञा नित्यम्बाधेऽपि तृजादयः स्युः । अत्र वासरूपविध्यप्रवृत्तौ तु 'तृन्' इति सूत्रेण तच्छीलादिषु तृनि प्राप्ते वुञ्विधिरर्थवान् । अतस्तच्छीलादिषु वासरूपविधिर्न प्रवर्तेत इति भावः । इदं च प्रायिकम् । तत्फलन्तु उत्पूर्वान्मदेरलंकृञादिसूत्रेण इष्णुजुक्तः, वासरूपविधिना घिनुणपीति मूल एवानुपदमुक्तम् । **देविक्रुशोः ॥** देवीति चुरादिण्यन्तस्य 'दिवु क्रीडा' इत्यस्य च ग्रहणम् । उपसर्गे उपपदे देवयतेः क्रुशेश्च तच्छीलादिषु वुञ्

३१२८ । चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच् । (३-२-१४८)

चलनार्थाच्छब्दार्थाच्च युच् स्यात् । चलनः । चोपनः । कम्पनः । शब्दनः । रवणः । 'अकर्मकात्' किम् । पठिता विद्याम् ।

३१२९ । अनुदात्तेतश्च हलादेः । (३-२-१४९)

अकर्मकाद्युच्स्यात् । वर्तनः । वर्धनः । 'अनुदात्तेतः' किम् । भविता । 'हलादेः' किम् । एधिता । 'अकर्मकात्' किम् । वसिता वस्त्रम् ।

३१३० । जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्यसृगृधिज्वलशुचलषपतपदः । (३-२-१५०)

'जु' इति सौत्रो धातुर्गतौ वेगे च । जवनः । चङ्क्रमणः । दन्द्रमणः । सरणः । पूर्वेण सिद्धे पदग्रहणं 'लषपतपद—' (सू ३१३४) इत्युकञा बाधा मा भूदिति । तेन ताच्छीलिकेषु परस्परं वासरूपविधिर्नास्तीति । तेनालङ्कृञस्तृन् ।

३१३१ । क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च । (३-२-१५१)

क्रोधनः । रोषणः । मण्डनः । भूषणः ।

स्यादित्यर्थः । **चलन** ॥ **शब्दन इति** ॥ 'शब्द शब्दने' चुरादिः । शब्दनं शब्दोच्चारणम् । धात्वर्थोपसङ्ग्रहादकर्मकः । **अनुदात्तेतश्च** ॥ आदिग्रहणाभावे हलन्तादित्यर्थः स्यात् । ततश्च जुगुप्सनः इति न स्यात् । सन्नन्तस्य हलन्तत्वाभावात् । अस्ति चानुदात्तेत्त्वं सन्नन्तस्य । गुप इत्यनुदात्तेत्त्वस्य केवले प्रयोजनाभावेन सन्नन्तार्थत्वात् । **जुचंक्रम्यदन्द्रम्य** ॥ जु, चङ्क्रम्य, दन्द्रम्य, सृ, गृधि, ज्वल, शुच, लष, पत, पद एषान्दशानां द्वन्द्वात्पञ्चमी । एभ्यः तच्छीलादिषु युच् स्यादित्यर्थः । धातुपाठे जुधातोरदर्शनादाह । **जु इति सौत्र इति** ॥ **चङ्क्रमण इति** ॥ यङन्ताद्युच् । 'यस्य हलः' इति यकारलोपः, अतो लोपः । एवन्दन्द्रमणः, सरणः, गर्द्धनः, ज्वलनः, शोचनः, लषणः, पतनः, पदनः, इत्यप्युदाहार्यम् । **पूर्वेणेति** ॥ 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इत्यनेनेत्यर्थः । **तेनेति** ॥ उकञ्ह्ययं तच्छीलाधिकारस्थः । तत्र वासरूपविधिनैव उकञा 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इति विहितस्य पदेर्युचः बाधो न भविष्यतीति 'जुचङ्क्रम्य' इति युज्विधिरनर्थकः स्यात् । अतस्ताच्छीलिकेषु परस्परं वासरूपविधिर्नास्ति इति विज्ञायत इत्यर्थः । 'निन्दहिंस' इति सूत्रे तच्छीलादिषु वासरूपविधिना तृजादयो नेति ज्ञापितम् । इह तु ताच्छीलिकेषु परस्परं वासरूपविधिर्नास्तीति ज्ञाप्यते इति न पौनरुक्त्यम् । **तृन्निति** ॥ अलम्पूर्वात् कृञः अलङ्कृञित्यादिसूत्रविहितेन तच्छीलाधिकारस्थेन इष्णुचा 'तृन्' इति सामान्यविहितः तच्छीलाधिकारस्थो बाध्यते इत्यर्थः । **क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च** ॥ 'क्रुध

३१३२ । न यः । (३-२-१५२)

यकारान्तान्युज्न स्यात् । क्नूयिता । क्ष्मायिता ।

३१३३ । सूददीपदीक्षश्च । (३-२-१५३)

युज्न स्यात् । सूदिता । दीपिता । दीक्षिता । 'नमिकम्पि—' (सू ३१४७) इति रेण युचो बाधे सिद्धे दीपेर्ग्रहणं ज्ञापयति 'ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्ति' इति प्रायिकमिति । तेन कम्रा कमना युवतिः । कम्प्रा कम्पना शाखा । यदि सूदेर्युज्न, कथं मधुसूदनः । नन्द्यादिः ।

३१३४ । लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशॄभ्य उकञ् । (३-२-१५४)

लाषुकः । पातुकः इत्यादि ।

३१३५ । जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृङः षाकन् । (३-२-१५५)

जल्पाकः । भिक्षाकः । कुट्टाकः । लुण्टाकः । वराकः । वराकी ।

३१३६ । प्रजोरिनिः । (३-२-१५६)

कोपे' 'मडि भूषायाम्' एतदर्थेभ्यः धातुभ्यो युच् स्यात् तच्छीलादिष्वित्यर्थः । **न यः** ॥ य इति पञ्चम्यन्तं धातुविशेषणम् । तदन्तविधिः । तदाह । **यकारान्तादिति** ॥ **क्नूयिता । क्ष्मायितेति** ॥ 'क्नूयी शब्दे उन्दने च' 'क्ष्मायी विधूनने' 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इति युच् निषिध्यते । तृनेव भवति । **सूददीप** ॥ सूद, दीप, दीक्ष, एषान्द्वन्द्वात्पञ्चमी । **युज्नेति** ॥ शेषपूरणमिदम् । 'अनुदात्तेतश्च' इति प्राप्तो युच् प्रतिषिध्यते । नन्विह दीपग्रहणं व्यर्थम् । 'नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः' इति विशेषविहितेन रप्रत्ययेन युचो बाधसिद्धेः । नच वासरूपविधिना तद्बाधः शङ्क्यः । ताच्छीलिकेषु वासरूपविधेः प्रतिषेधादित्यत आह । **नमिकम्पीति रेणेति** ॥ रप्रत्ययेनेत्यर्थः । **प्रायिकमिति** ॥ तथा चात्र वासरूपविधिना ताच्छीलिकेनापि रप्रत्ययेन युचो बाधासम्भवात् इह दीपेर्युचो निषेधोऽर्थवानिति भावः । **तेनेति** ॥ ताच्छीलिकेऽपि क्वचिद्वासरूपविधेस्सत्त्वादित्यर्थः । **कम्रा कमनेति** ॥ इच्छाशीलेत्यर्थः । 'अनुदात्तेतश्च' इति युच 'नमिकम्पि' इति रेण पक्षे बाध इति भावः । **कम्प्रा, कम्पनेति** ॥ चलनशीलेत्यर्थः । अत्रापि 'नमिकम्पि' इति रेण युच पक्षे बाध इति भावः । आक्षिपति । **यदीति** ॥ 'सूददीपदीक्षश्च' इति सूदेर्युच्प्रतिषिध्यते तदा मधुसूदन इति कथमित्यन्वयः । समाधत्ते । **नन्द्यादिरिति** ॥ सूदिरिति शेषः । तथाच 'नन्दिग्राह' इति ल्युप्रत्यय इति भावः । **लषपत** ॥ एभ्यो दशभ्यः उकञ् स्यात् तच्छीलादिष्वर्थेषु । **इत्यादीति** ॥ पादुकः । आतो युक्, स्थायुकः । भावुकः, वर्षुकः, घातुकः 'हनस्तः' इति तत्वम् । 'हो हन्तेः' इति कुत्वम् । कामुकः, गामुकः, शारुकः । **जल्पभिक्ष** ॥ एभ्यः पञ्चभ्यष्षाकन् स्यात् । तच्छीलादिष्वित्यर्थः । षनावितौ । स्त्रियां षित्त्वान्ङीष् । जल्पाकः, इत्यादि । **प्रजोरिनिः** ॥

प्रजवी–प्रजविनौ–प्रजविनः ।

३१३७ । जिदृक्षिविश्रीण्वमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च । (३-२-१५७)

जयी । दरी । क्षयी । विश्रयी । अत्ययी । वमी । अव्यथी । अभ्यमी । परिभवी । प्रसवी ।

३१३८ । स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् । (३-२-१५८)

आद्यास्त्रयश्चुरादावदन्ताः । स्पृहयालुः । गृहयालुः । पतयालुः । दयालुः । निद्रालुः । तत्पूर्वो द्रा, तदो नान्तत्वं निपात्यते । तन्द्रालुः । श्रद्धालुः । 'शीङो वाच्यः' (वा २१४०) । शयालुः ।

३१३९ । दाधेट्सिशदसदो रुः । (३-२-१५९)

दारुः । धारुः । सेरुः । शद्रुः । सद्रुः ।

३१४० । सृघस्यदः क्मरच् । (३-२-१६०)

सृमरः । घस्मरः । अद्मरः ।

३१४१ । भञ्जभासमिदो घुरच् । (३-२-६१)

जुस्सौत्रो धातुः । प्रपूर्वादस्मात् इनिप्रत्ययः स्यात् तच्छीलादिष्वित्यर्थः । नकारादिकार उच्चारणार्थः । **जिदृक्षि** ॥ जि, दृ, क्षि, विश्रि, इण्, वम, अव्यथ, अभ्यम, परिभू, प्रसू, एषां दशानां द्वन्द्वः । 'जि जये, जि अभिभवे, दृङ् आदरे, क्षि क्षये, क्षि निवासगत्योः, श्रिञ् सेवायां' विपूर्वः । 'इण् गतौ, वमु उद्गिरणे, व्यथ भयसञ्चलनयोः' नञ्पूर्वः । निपातनात् नञो धातुना समासे 'न लोपो नञः' इति नकारलोपः । 'अम गत्यादिषु' अभिपूर्वः । 'भू सत्तायाम्' परिपूर्वः । 'षू प्रेरणे' प्रपूर्वः । एभ्यः इनिः स्यात्तच्छीलादिष्वित्यर्थः । सूतिसूयत्योस्तु सानुबन्धकत्वात् नेह ग्रहणम् । **स्पृहिगृहि** ॥ स्पृहि, गृहि, पति, दयि, निद्रा, तन्द्रा, श्रद्धा, एभ्यः सप्तभ्यः आलुच् स्यात्तच्छीलादिष्वित्यर्थः । **स्पृहयालुरिति** ॥ स्पृहधातोरदन्तादालुच् । 'अयामन्त' इति णेरय्, णिलोपापवादः । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न लघूपधगुणः । एवं गृहयालुः । पतयालुरित्यत्र तु अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोपधावृद्धिः । **निद्रालुरिति** ॥ 'द्रा कुत्सायाङ्गतौ' निपूर्वादालुच् । **तत्पूर्वोद्रेति** ॥ तच्छब्दपूर्वो द्राधातुः तन्द्रेत्यनेन गृह्यत इत्यर्थः । **श्रद्धालुरिति** ॥ श्रदित्यव्ययम्, तत्पूर्वात् धाधातोरालुच् । **शीङो वाच्य इति** ॥ आलुजिति शेषः । **दाधेट्** ॥ दा, धेट्, सि, शद्, सद्, एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी । एभ्यो रुप्रत्ययः स्यात्तच्छीलादिष्वित्यर्थः । **सृघस्यदः** ॥ सृ, घसि, अद्, एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी । घसिः प्रकृत्यन्तरम् । **भञ्जभास** ॥ भञ्ज, भास, मिद्, एषां द्वन्द्वात्

भङ्गुरः। भासुरः। मेदुरः।

३१४२। विदिभिदिच्छिदेः कुरच्। (३-२-१६२)

विदुरः। भिदुरम्। छिदुरम्।

३१४३। इण्नशिजिसर्तिभ्यः क्वरप्। (३-२-१६३)

इत्वरः। इत्वरी। नश्वरः। जित्वरः। सृत्वरः।

३१४४। गत्वरश्च। (३-२-१६४)

गमेरनुनासिकलोपोऽपि निपात्यते। गत्वरी।

३१४५। जागुरूकः। (३-२-१६५)

जागर्तेरूकः स्यात्। जागरूकः।

३१४६। यजजपदशां यङः। (३-२-१६६)

एभ्यो यङन्तेभ्य ऊकः स्यात्। दशामिति भाविना नलोपेन निर्देशः। यायजूकः। जञ्जपूकः। दन्दशूकः।

३१४७। नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः। (३-२-१६७)

पञ्चमी। एभ्यः घुरच् स्यात् तच्छीलादिष्वित्यर्थः। घचावितौ। **भंगुर इति** ॥ 'चजोः' इति कुत्वम्। **विदिभिदि** ॥ तच्छीलादिष्वित्येव। विदेर्ज्ञानार्थस्यैव ग्रहणम्, नतु लाभार्थस्य, व्याख्यानादित्याहुः। विदुर इत्यादौ कित्त्वान्न लघूपधगुणः। **इण्नशिजि** ॥ इण्, नशि, जि, सृ, एभ्यः क्वरप् स्यात् तच्छीलादिष्वित्यर्थः। कित्त्वान्न गुणः। पित्त्वन्तु तुगर्थम्। **गत्वरश्च** ॥ **गमेरिति** ॥ गमेः क्वरप् अनुनासिकलोपश्च निपात्यते इत्यर्थः। झलादिप्रत्ययपरकत्वाभावादनुनासिकलोपस्याप्राप्तिः। पित्त्वात्तुक्। **गत्वरीति** ॥ 'टिड्ढ' इति ङीप्। **जागुरूकः** ॥ जागृ इत्यस्य जागुरिति पञ्चम्यन्तम्पदम्। तदाह। **जागर्तेरिति** ॥ तच्छीलादिष्वित्येव। **जागरूक इति** ॥ ऋकारस्य गुणः, रपरत्वं। सिद्धरूपन्तु न निपातितम्, उत्तरसूत्रे ऊक इत्यननुवृत्तिप्रसङ्गात्। **यजजपदशां यङः** ॥ यज, जप, दश, एषां त्रयाणां द्वन्द्वः। पञ्चम्यर्थे षष्ठी। तदाह। **एभ्य इति** ॥ तच्छीलादिष्वित्येव। ननु दंशेर्नोपधत्वात् कथन्दशामिति निर्देश इत्यत आह। **भाविनेति** ॥ ऊके कृते सति भविष्यतो नलोपस्यात्र निपातनमिति यावत्। **यायजूक इति** ॥ 'यस्य हलः' इति यलोपः। 'अतो लोपः, दीर्घोऽकितः' इत्यभ्यासस्य दीर्घः। **जञ्जपूक इति** ॥ 'जपजभदहदशभञ्जपशां च' इत्यभ्यासस्य नुक्। एवन्दन्दशूकः। निपातनान्नकारलोपः। **नमिकम्पि** ॥ नमि, कम्पि, स्मि, अजस, कम, हिंस, दीप्, एषान्द्वन्द्वात्पञ्चम्येकवचनम्। एभ्यस्सप्तभ्यो रप्रत्ययः स्यात् तच्छीलादिष्वित्यर्थः। अजसधातोः धातुपाठे अदर्शनात् आह।

नम्रः । कम्प्रः । स्मेरः । जसिर्नञ्पूर्वः क्रियासातत्ये वर्तते । अजस्रम्, सन्ततमित्यर्थः । कम्रः । हिंस्रः । दीप्रः ।

३१४८ । सनाशंसभिक्ष उः । (३-२-१६८)

चिकीर्षुः । आशंसुः । भिक्षुः ।

३१४९ । विन्दुरिच्छुः । (३-२-१६९)

वेत्तेर्नुम् इषेश्छत्वं च निपात्यते । वेत्ति तच्छीलो विन्दुः । इच्छति इच्छुः ।

३१५० । क्याच्छन्दसि । (३-२-१७०)

'देवाञ्जिगाति सुम्नयुः' ।

३१५१ । आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च । (३-२-१७१)

आदन्तादृदन्ताद्गमादिभ्यश्च किकिनौ स्तश्छन्दसि तौ च लिड्वत् । पपिः सोमम् । ददिर्गाः । बभ्रिर्वज्रम् । जग्मिर्युवा । 'जघ्निर्वृत्रममित्रियम्' जज्ञिः । 'भाषायां धाञ्कृसृगमिजनिनमिभ्यः' (वा २१४४) दधिः । चक्रिः ।

जसिर्नञ्पूर्व इति ॥ 'जसु मोक्षणे' अयन्नञ्पूर्वश्शक्तिस्वभावात् क्रियासातत्ये वर्तते इत्यर्थः । निपातनाद्धातुना नञः समासे 'नलोपो नञः' इति नलोपः । **सनाशंस** ॥ सन्, आशंस, भिक्ष, एषान्त्रयाणान्द्वन्द्वात्पञ्चम्येकवचनम् । सनिति सन्प्रत्ययान्तं गृह्यते । 'षणु दाने, षण सम्भक्तौ' इत्यनयोस्तु न ग्रहणम् । गर्गादिषु विजिगीषुशब्दपाठाल्लिङ्गात् । एभ्यः उप्रत्ययः स्यात् तच्छीलादिष्वित्यर्थः । **आशंसुरिति** ॥ 'आङः शासु इच्छायाम्' इत्यस्मादुः । **विन्दुरिच्छुः** ॥ **वेत्तेरिति** ॥ 'विद ज्ञाने' इत्यस्मादुप्रत्यये प्रकृतेर्नुमागमः । 'इषु इच्छायाम्' इत्यस्मादुप्रत्यये षकारस्य छत्वञ्च निपात्यत इत्यर्थः । **वेत्तीति** ॥ धातुप्रदर्शनम् । **तच्छील इति** ॥ वेदनशील इत्यर्थः । **इच्छतीति** ॥ 'इषु इच्छायाम्' इति धातुप्रदर्शनम् । **इच्छुरिति** ॥ एषणशील इत्यर्थः । **क्याच्छन्दसि** ॥ क्यप्रत्ययान्तादुप्रत्ययः स्यात् तच्छीलादिषु छन्दसीत्यर्थः । **सुम्नयुरिति** ॥ सुम्नं सुखम् । तदात्मन इच्छतीत्यर्थे सुम्नशब्दात् क्यच् । 'न च्छन्दस्यपुत्रस्य' इति निषेधात् 'क्यचि च' इति ईत्वम्, 'अकृत्सार्व' इति दीर्घश्च न । सुम्नयुरिति क्यजन्तादुप्रत्ययः, अतो लोपः । **आदृगम** ॥ आत्, ऋ, गम, हन, जन, एषान्द्वन्द्वात्पञ्चमी । लिट्चेति व्याचष्टे । **तौ च लिड्वदिति** ॥ कि किन् अनयोर्द्वन्द्वः । तच्छीलादिष्वित्येव । **पपिरिति** ॥ पाधातोः किः, द्वित्वादि, आल्लोपः । **ददिरिति** ॥ दाधातोः किः, द्वित्वादि । **बभ्रिर्वज्रमिति** ॥ भृञः किः, द्वित्वादि । **जघ्निरिति** ॥ हनः किः, द्वित्वादि । 'गमहन' इत्युपधालोपः । 'हो हन्तेः' इति कुत्वम् । **जज्ञिरिति** ॥ जनेः किः, द्वित्वादि । एवं किन्यपि बोध्यम् । स्वरे विशेषः । छान्दसमप्येतत्सूत्रद्वयम्भाषायामित्यादिवक्ष्यमाणवार्तिकाविवेचनाय

सस्निः। जग्मिः। जज्ञिः। नेमिः। 'सासहिवावहिचाचलिपापतीनामुपसङ्ख्यानम्' (वा २१४४)। यङन्तेभ्यः सहत्यादिभ्यः किकिनौ पतेर्नीगभावश्च निपात्यते।

३१५२। स्वपितृषोर्नजिङ्। (३-२-१७२)

स्वप्नक्। तृष्णक्, तृष्णजौ, तृष्णजः। 'धृषेश्चेति वाच्यम्' इति काशिकादौ। धृष्णक्।

३१५३। शॄवन्द्योरारुः। (३-२-१७३)

शरारुः। वन्दारुः।

३१५४। भियः क्रुक्लुकनौ। (३-२-१७४)

भीरुः। भीलुकः। 'क्रुकन्नपि वाच्यः' (वा २१४५)। भीरुकः।

३१५५। स्थेशभासपिसकसो वरच्। (३-२-१७५)

स्थावरः। ईश्वरः। भास्वरः। पेस्वरः। कस्वरः।

३१५६। यश्च यङः। (३-२-१७६)

इहोपन्यस्तम्। **भाषायामिति** ॥ वार्तिकमिदम्। घाञ्, कृ, सृ, गमि, जनि, नमि, एभ्यष्षड्भ्यः किकिनौ, तौ च लिड्वदिति वक्तव्यमित्यर्थः। **दधिरित्यादि** ॥ किकिनोः कृतयोः द्वित्वादि यथासम्भवं ज्ञेयम्। **नेमिरिति** ॥ नमेः किः। द्वित्वम्, एत्त्वाभ्यासलोपौ। **सासहीति** ॥ सहेर्यङि द्वित्वादौ 'दीर्घोऽकितः' इति दीर्घे, किकिनोः कृतयोः 'यस्य हलः' इति यकारलोपे अतो लोपे सासहीति निर्देशः। एवं वहेः चलेः पतेश्च यङन्तस्य किकिनन्तस्य निर्देशः। एषान्निपातनस्य उपसङ्ख्यानमित्यर्थः। तदाह। **यङन्तेभ्यस्सहत्यादिभ्य इति** ॥ **नीगभाव इति** ॥ 'नीग्वञ्चु' इति प्राप्तस्य नीगागमस्याभाव इत्यर्थः। **स्वपितृषोर्नजिङ्** ॥ पञ्चम्यर्थे षष्ठी। स्वपेः तृषेश्च, नजिङ् स्यात् तच्छीलादिष्वित्यर्थः। जकारादिकार उच्चारणार्थः। ङकार इत्। **स्वप्नगिति** ॥ स्वपनशील इत्यर्थः। स्वप्नजौ–स्वप्नजः। एवं तृष्णक्, तर्षणशील इत्यर्थः। **धृषेश्चेति** ॥ नजिङिति शेषः। **काशिकादाविति** ॥ भाष्ये तु न दृश्यते इति भावः। **शॄवन्द्योरारुः** ॥ पञ्चम्यर्थे षष्ठी। 'शॄ हिंसायाम्' 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' आभ्याम् आरुप्रत्ययः स्यात्तच्छीलादिष्वित्यर्थः। **भियः** ॥ भीधातोः क्रुः क्लुकन् एतौ स्तः। तच्छीलादिष्वित्यर्थः। कित्त्वान्न गुणः। **स्थेश** ॥ 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ, ईश ऐश्वर्ये, भासृ दीप्तौ, पिसृ पेसृ गतौ, कस गतौ' एभ्यः वरच् स्यात्तच्छीलादिष्वित्यर्थः। ईश्वरीति तु पुंयोगे ङीष्। **यश्च यङः** ॥ 'या प्रापणे' इत्यस्य धातोरनुकरणस्य या इत्यस्य

यातेर्यङन्ताद्वरच् स्यात् । 'अतो लोपः' (सू २३८०) तस्य 'अचः परस्मिन्—' (सू ५०) इति स्थानिवद्भावे प्राप्ते न पदान्त इति सूत्रेण यलोपं प्रति स्थानिवद्भावनिषेधात् 'लोपो व्योः—' (सू ८७३) इति यकारलोपः । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वमाश्रित्य आतो लोपे प्राप्ते 'वरे लुप्तं न स्थानिवत्' । यायावरः ।

३१५७ । भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपॄजुग्रावस्तुवः क्विप् । (३-२-१७७)

विभ्राट् । भाः—भासौ । धूः—धुरौ । विद्युत् । ऊर्क् । पूः—पुरौ । दृशिग्रहणस्याप्यपकर्षाज्जवतेर्दीर्घः । जूः—जुवौ—जुवः । ग्रावशब्दस्य धातुना समासः सूत्रे निपात्यते । ततः क्विप् । ग्रावस्तुत् ।

यः इति पञ्चम्यन्तम् । तदाह । **यातेरिति** ॥ याधातोर्यङ्, द्वित्वादि 'दीर्घोऽकितः' इत्यभ्यासस्य दीर्घः, यायाय इति यङन्ताद्वरचि विशेषमाह । **अतो लोप इति** ॥ हलः परत्वाभावात् 'यस्य हलः' इति यकारलोपो न। यायाय् वर इति स्थिते आह। **लोपो व्योरिति यकारलोप इति** ॥ ननु अतो लोपस्य 'अचः परस्मिन्' इति स्थानिवत्त्वात् अकारेण व्यवधानात् वल्परत्वाभावात् कथमिह यलोप इत्यत आह । **तस्येति** ॥ तस्य अल्लोपस्य यलोपे कर्तव्ये 'न पदान्त' इति स्थानिवत्त्वनिषेधादित्यर्थः । एवञ्च यङोऽकारस्य यकारस्य च लोपे यायावर इत्यत्र 'आतो लोप इटि च' इत्याल्लोपमाशङ्क्य निराकरोति । **अल्लोपस्येति** ॥ यङकारलोपस्य 'अचः परस्मिन्' इति स्थानिवत्त्वमाश्रित्य तदकारात्मकार्धधातुकपरत्वात् आकारस्य 'आतो लोप इटि च' इत्याल्लोपे प्राप्ते सति परिहार उच्यते इत्यर्थः । परिहारमेवाह। **वरे लुप्तन्न स्थानिवदिति** ॥ लुप्तमिति भावे क्तः । 'न पदान्त' इति सूत्रे वरे इत्यनेन वरे परे विहितन्न स्थानिवदिति लभ्यते। अल्लोपोऽयमार्धधातुके परे विहितः । अतः तस्य स्थानिवत्त्वाभावान्न यङोऽकारमाश्रित्य 'आतो लोप इटि च' इत्यस्य प्रवृत्तिरित्यर्थः । एवञ्च 'न पदान्त' इति सूत्रे वरे इत्यंशस्य यलोपे इत्यंशस्य च यायावर इत्युदाहरणमिति बोध्यम् । **भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपॄजुग्रावस्तुवः** ॥ भ्राज, भास, धुर्वी, द्युत, ऊर्जि, पॄ, जु, ग्रावस्तु, एभ्योऽष्टभ्यः क्विप्स्यात् तच्छीलादिषु कर्तृष्वित्यर्थः । **विभ्राडिति** ॥ 'व्रश्च' इति षः । **भा इति** ॥ भासेः क्विपि सकारान्तस्य रुत्वविसर्गौ । **धूरिति** ॥ धुर्वीधातोः क्विप्। 'राल्लोपः' इति वकारस्य लोपः । धुर् इति रेफान्तम् । सुलोपः । 'र्वोरुपधायाः' इति दीर्घः । **पूरिति** ॥ पॄधातोः क्विप् । 'उदोष्ठ्य' इत्युत्त्वम्, रपरत्वम् । पुर् इति रेफान्तम्, सुलोपे 'र्वोः' इति दीर्घः । जुधातोः क्विपि दीर्घं साधयितुमाह । **दृशिग्रहणस्याप्यपकर्षादिति** ॥ उत्तरसूत्रादिति भावः । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । ननु ग्रावस्तु इति कथं समस्तनिर्देशः । सुबन्तस्य ग्रावशब्दस्य धातुना समासासम्भवादित्यत आह । **ग्रावशब्द इति** ॥

३१५८। अन्येभ्योऽपि दृश्यते। (३-२-१७८)

क्विप्। छित्। भिद्। दृशिग्रहणं विध्यन्तरोपसंग्रहार्थम्। क्वचिद्दीर्घः, क्वचिदसम्प्रसारणं, क्वचिद्द्वे, क्वचिद्ध्रस्वः। तथा च वार्तिकम्। 'क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घोऽसम्प्रसारणञ्च' (वा २१४७–४८)। क्विब्वचीत्यादिनोणादिसूत्रेण केषाञ्चित्सिद्धे तच्छीलादौ तृना बाधा मा भूदिति वार्तिके ग्रहणम्। वक्तीति वाक्। पृच्छतीति प्राट्। आयतं स्तौति आयतस्तूः। कटं प्रवते कटप्रूः। जुरुक्तः। श्रयति हरिं श्रीः। 'द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च' (वा २१४९)। दृशिग्रहणादभ्याससंज्ञा। दिद्युत्। जगत्। 'जुहोतेर्दीर्घश्च' (वा २१४९)। जुहूः। 'दॄ भये'। अस्य ह्रस्वश्च। दीर्यति। दद्दत्। 'ध्यायतेः सम्प्रसारणञ्च' (वा २१५१)। धीः।

३१५९। भुवः संज्ञान्तरयोः। (३-२-१७९)

मित्रभूर्नाम कश्चित्। धनिकाधमर्णयोरन्तरे यस्तिष्ठति विश्वासार्थं स प्रतिभूः।

ग्रावस्तुदिति ॥ पित्त्वात्तुक्। **अन्येभ्योऽपि** ॥ **क्विबिति** ॥ शेषपूरणमिदम्। भ्राजभास इत्यादिसूत्रोपात्तापेक्षया अन्येभ्योऽपि धातुभ्यः तच्छीलादिषु कर्तृषु क्विप् दृश्यते इत्यर्थः। **विध्यन्तरेति** ॥ विधीयते इति विधिः, कार्यं, कार्यान्तरोपसङ्ग्रहार्थमित्यर्थः। तदेव दर्शयति। **क्वचिद्दीर्घ इत्यादि** ॥ **क्विब्वचीत्यादिनेति** ॥ 'क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घोऽसम्प्रसारणञ्च' इत्यौणादिकसूत्रेणेत्यर्थः। **तृना बाधा मा भूदिति** ॥ वासरूपविधिस्तु ताच्छीलिकेषु नेति भावः। **वागिति** ॥ वचधातोः क्विप्। वचनात् उपधाया दीर्घः। 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणाभावश्च। एवं कटप्रूरित्यत्र दीर्घः। **प्राडिति** ॥ वचनान्न सम्प्रसारणम्। **जुरुक्त इति** ॥ 'भ्राजभास' इत्यत्रेति शेषः। अतोऽत्र तद्ग्रहणम्मास्त्विति भावः। **श्रीरिति** ॥ श्रिञः क्विपि दीर्घः। **द्युनीति** ॥ 'द्युतिगमिजुहोत्यादीनान्द्वित्वं क्विप्च' इति वाच्यमित्यर्थः। 'पूर्वोऽभ्यासः' इत्यत्र षाष्ठद्विर्वचन एव पूर्वखण्डस्याभ्याससंज्ञावचनादाह। **दृशिग्रहणादिति** ॥ 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इत्यत्रेत्यर्थः। ततश्चाभ्यासकार्यं हलादिशेषादीति भावः। **दिद्युदिति** ॥ 'द्युतिस्वाप्योः' इति सम्प्रसारणम्। **जगदिति** ॥ गमेः क्विप् 'गमः क्वौ' इति मलोपे तुक्। **जुहोतेर्दीर्घश्चेति** ॥ वार्तिकमिदम्। चात्क्विप्द्वित्वे। **ह्रस्वश्चेति** ॥ वार्तिकमिदम्। **दद्दिति** ॥ ह्रस्वे कृते तुक्। **ध्यायतेरिति** ॥ वार्तिकमिदम्। चात् क्विप्। **धीरिति** ॥ ध्यैधातोः क्विपि सम्प्रसारणे पूर्वरूपे 'हलः' इति दीर्घ इति भावः। अत्र 'ध्यायतेस्सम्प्रसारणञ्च' इत्युणादिषु पठितत्वादिदं वार्तिकं मास्त्वित्याहुः। वस्तुतस्तु उणादिसूत्राणि न पाणिनीयानि किन्तु ऋष्यन्तरप्रणीतानीति वक्ष्यन्ते, अतो न पौनरुक्त्यशङ्का। **भुवः संज्ञान्तरयोः** ॥ क्विबिति शेषः। संज्ञान्तरयोरेवेति नियमार्थं सूत्रम्। संज्ञाया-

३१६० । विप्रसम्भ्यो ड्वसंज्ञायाम् । (३-२-१८०)

एभ्यो भुवो डुः स्यान्न तु संज्ञायाम् । विभुर्व्यापकः । प्रभुः स्वामी । सम्भुर्जनिता । संज्ञायां तु विभूर्नाम कश्चित् । 'मितद्र्वादिभ्य उपसङ्ख्यानम्' (वा २१५२) । मितं द्रवतीति मितद्रुः । शतद्रुः । शम्भुः । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र भवतिः ।

३१६१ । धः कर्मणि ष्ट्रन् । (३-२-१८१)

धेटो धाञश्च कर्मण्यर्थे ष्ट्रन्स्यात् । षो ङीषर्थः । 'धात्री जनन्यामलकीवसुमत्युपमातृषु' ।

३१६२ । दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे । (३-२-१८२)

दाबादेः ष्ट्रन्स्यात्करणेऽर्थे । दान्त्यनेन दात्रम् । नेत्रम् ।

३१६३ । तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च । (७-२-९)

एषां दशानां कृत्प्रत्ययानामिण्न स्यात् । शस्त्रम् । योत्रम् । योक्त्रम् । स्तोत्रम् । तोत्रम् । सेत्रम् । सेक्त्रम् । मेढ्रम् । पत्रम् । दंष्ट्रा । नद्ध्री ।

मुदाहरति । **मित्रभूर्नामेति** ॥ अन्तरे उदाहरति । **धनिकेत्यादि** ॥ यावद्द्रव्यभाविन्यः संज्ञाः । प्रतिभूशब्दस्तु सत्येव पुरुषे कदाचिन्न भवति । ऋणे प्रतिदत्ते सति प्रातिभाव्यस्य निवृत्तेः । **विप्रसम्भ्यः** ॥ डु असंज्ञायामिति छेदः । **विभुरिति** ॥ डित्त्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः । **सम्भुरिति** ॥ संभवति उत्पादयतीति सम्भुः । तदाह । **जनितेति** ॥ **मितद्र्वादिभ्य इति** ॥ मितद्र्वादिसिद्ध्यर्थं डुप्रत्ययस्य उपसङ्ख्यानमित्यर्थः । **शम्भुरिति** ॥ शं सुखं भवति उत्पादयतीत्यर्थः । तदेवोपपादयति । **अन्तर्भावितेति** ॥ **धः कर्मणि ष्ट्रन्** ॥ धेटः कृतात्वस्य धाञश्च ध इति पञ्चम्यन्तम् । तदाह । **धेट इत्यादि** ॥ षकारात् तकारस्य ष्टुत्वसम्पन्नटकारेण निर्देशः, षस्य इत्संज्ञायां लोपे सति ष्टुत्वसम्पन्नस्य निवृत्तिः । तदाह । **धात्रीत्यादि** ॥ **दाम्नी** ॥ दाप्, नी, शस, यु, युज, स्तु, तुद, सि, सिच, मिह, पत, दश, नह, एषां त्रयोदशानां द्वन्द्वः । 'दाप् लवने' इत्यस्य पकारस्य स्थाने 'यरोऽनु' इति कृतमकारस्य निर्देशः । अत्र शसेः पतेश्च त्रप्रत्यये इटमाशङ्क्य आह । **तितुत्रत** ॥ ति, तु, त्र, त, थ, सि, सु, सर, क, स, एषां दशानां द्वन्द्वः । अत्र सरेत्येकम् । ति, तन्तिः, 'स्त्रियाम्' इति क्तिन् । तु, सक्तुः, 'तनिगमि' इत्यादिना तुप्रत्ययः । त्र, शस्त्रम्, पत्त्रम् । 'दाम्नी' इति त्रप्रत्ययः । त, हस्तः । औणादिकः तप्रत्ययः । क्तप्रत्यये तु हसितमित्येव । थ कुष्ठम् । औणादिकः क्थप्रत्ययः । सि कुक्षिः । कुषेरौणादिकः क्सिप्रत्ययः । सु, इक्षुः, इषेरौणादिकः क्सुप्रत्ययः । सर, अक्षरम्, अशेस्सरन् । क, शल्कः, शलेः कः । स, वत्सः, वदेः सः । **मेढ्रमिति** ॥ 'मिह सेचने' त्रः । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः ।

३१६४ । हलसूकरयोः पुवः । (३-२-१८३)

पूङ्पूञ्भ्यां करणे ष्ट्रन्स्यात् । तच्चेत्करणं हलसूकरयोरवयवः । हलस्य सूकरस्य वा पोत्रम् । मुखमित्यर्थः ।

३१६५ । अर्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः । (३-२-१८४)

अरित्रम् । लवित्रम् । धुवित्रम् । सवित्रम् । खनित्रम् । सहित्रम् । चरित्रम् ।

३१६६ । पुवः संज्ञायाम् । (३-२-१८५)

पवित्रम् । येनाज्यमुत्पूयते, यच्चानामिकावेष्टनम् ।

३१६७ । कर्तरि चर्षिदेवतयोः । (३-२-१८६)

पुव इत्रः स्यात् ऋषौ करणे, देवतायां कर्तरि । ऋषिर्वेदमन्त्रः । तदुक्तमृषिणेति दर्शनात् । पूयतेऽनेनेति पवित्रम् । देवतायां तु 'अग्निः पवित्रं स मा पुनातु' ।

इति पूर्वकृदन्तप्रकरणम् ।

दंष्ट्रेति ॥ दंशधातोः ष्ट्रः । किङ्त्प्रत्ययाभावान्नलोपो न । सूत्रे दशेति शपा निर्देशात् 'दंशसञ्ज' इति नलोपः । केचित्तु दशेत्यकार उच्चारणार्थः । नलोपनिर्देशात् क्वचिदन्यस्मिन्नपि प्रत्यये अकिङ्त्यपि नलोप इति दशना दन्ता इत्याहुः । **नद्धीति** ॥ नह्यते अनयेति विग्रहः । चर्मरज्जुः । 'नह बन्धने' ष्ट्रः । 'नहो धः' 'झषस्तथोः' इति तस्य धः । षित्त्वान्ङीष् । **हलसूकरयोः पुवः** ॥ **पोत्रमिति** ॥ 'तितुत्रतथसिसुसर' इति नेट् । **अर्तिलूधू** ॥ अर्ति, लू, धू, सू, खन, सह, चर, एषां सप्तानां द्वन्द्वात्पञ्चमी । **पुवः संज्ञायाम्** ॥ इत्र इति शेषः । करणे इत्येव । **पवित्रमिति** ॥ पूयते अनेनाज्यमिति विग्रहः । तदाह । **येनाज्यमिति** ॥ पूयते आचमनोदकादिकमनेनेति विग्रहं मत्वा आह । **यच्चानामिकेति** ॥ अनामिका उपकनिष्ठिकाङ्गुलिः । **कर्तरि च** ॥ **पवित्रमिति** ॥ पावमान्यादि सूक्तम् । **अग्निः पवित्रमिति** ॥ पुनातीत्यर्थः । सामान्याभिप्रायमेकवचनं नपुंसकत्वञ्च ॥

इति श्रीमद्वासुदेवदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां श्रीबालमनोरमाख्यायां तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे पूर्वकृदन्तप्रकरणं समाप्तम् ।

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ अथोणादयः ॥

१ । **कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण्** । करोतीति कारुः, शिल्पी कारकश्च । 'आतो युक्–' (सू २७६१) । वातीति वायुः । पायुर्गुदम् । जयत्यभिभवति रोगान् जायुः औषधम् । मिनोति प्रक्षिपति देहे ऊष्माणमिति मायुः

अथ उणादिप्रारम्भः—'कृवापाजि' इत्यादीन्युणादिसूत्राणि मूले प्रौढमनोरमायाञ्च स्फुटं व्याख्यातानि। तत्र न किञ्चिद्व्याख्यातव्यमुपलभ्यते । तानि चेमान्युणादिसूत्राणि शाकटायनमुनिप्रणीतानि, नतु पाणिनिना प्रणीतानि इति 'उणादयो बहुलम्' इति सूत्रभाष्ये 'नाम च धातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च तोकम्' इति वार्तिकव्याख्यानावसरेऽभिहितम् । 'उणादीनां शास्त्रान्तरपठितानां साधुत्वाभ्यनुज्ञानार्थं बहुळग्रहणम्' इति कैयटः । न ह्येषाम्पाणिनीयत्वे शास्त्रान्तरशब्दो युज्यते। उणादिप्रत्ययान्ताश्शब्दाः पाणिनिमते अव्युत्पन्ना एव । अत एव 'आयनेयी' इति सूत्रे "प्रातिपदिकविज्ञानाच्च भगवतः पाणिनेस्सिद्धमुणादयो ह्यव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि" इति भाष्ये उक्तम् । अत एव च "'आदेशप्रत्यययोः' इति सूत्रभाष्ये उणादयो ह्यव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि इत्युक्त्वा तर्हि सर्पिषा यजुषेत्यादौ अप्रत्ययत्वात् षत्वाभावमाशङ्क्य बहुळग्रहणात् प्रत्ययसंज्ञामवलम्ब्य षत्वं साधितम् । व्युत्पत्तिपक्षश्च निराकृतः । अतोऽप्युणादिसूत्राणान्न पाणिनीयत्वम् । अत एव 'अजेर्व्यघञपोः' इति सूत्रभाष्ये अजधातोर्युप्रत्यये प्रकृतेर्वीभावे वायुशब्दो व्युत्पादितः । उणादिसूत्राणां पाणिनीयत्वे हि 'कृवापाजि' इत्युणादिसूत्रेण उप्रत्ययमाश्रित्यैव व्युत्पद्येत । एवञ्च क्वचिद्भाष्ये उणादीनां व्युत्पन्नत्वाश्रयणं शास्त्रान्तरमूलकमेव इति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । तथा च 'क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां' इत्युणादिसूत्राणां तथाविधवार्तिकानाञ्च न पौनरुक्त्यशङ्का ॥*

कृवापा ॥ "कारुः शिल्पिनि कारके" इति धरणिकोशमभिप्रेत्याह । **कारुरित्यादि** ॥ आद्ये योगरूढिः । द्वितीये तु योगमात्रमिति विवेकः । अत एव द्वितीये धात्वर्थं प्रति कारकान्वयो भवत्येव । तथा च भट्टिः । "राघवस्य ततः कार्यं कारुर्वानरपुङ्गवः । सर्ववानरसेनानामाश्वागमनमादिशत्" इति । पायुः पुंसि । 'गुदन्त्वपानं पायुर्ना' इत्यमरः । पिबत्यनेन तैलादिकमिति विग्रहः । पाति रक्षतीति विग्रहे रक्षकोऽपि । तथा च मन्त्रः । 'भुवस्तस्य स्वतवाः पायुरग्ने' इति । 'स्वतवान्पायौ' इति रुत्वम् । **जायुरिति** ॥ 'भेषजौषधभैषज्यान्यगदो जायुरित्यपि' इत्यमरः । साहचर्यात्पुंस्त्वम् । 'मायुः पित्तं कफः श्लेष्म' इत्यमरः ।

* उणादिषु बालमनोरमाप्रणेतुर्वासुदेवदीक्षितस्याभिप्रायानुसारेण प्रौढमनोरमा मुद्र्यते ।

पित्तम् । स्वादुः । साध्नोति परकार्यं साधुः । अश्नुते आशु शीघ्रम् । 'आशुर्व्रीहिः पाटलः स्यात्' ।

२ । छन्दसीणः । 'मा न आयौ' ।

३ । दृसनिजनिचरिचटिभ्यो ञुण् । दीर्यत इति दारु । 'स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियाम्' । जानु—जानुनी । इह 'जनिवध्योश्च' (सू २५१२) इति न निषेधः । अनुबन्धद्वयसामर्थ्यात् । चारु रम्यम् । चाटु प्रियं वाक्यम् । मृगय्वादित्वात्कुप्रत्यये 'चटु' इत्यपि ।

४ । किञ्जरयोः श्रीणः । किं शृणातीति किंशारुः सस्यशूकं, बाणश्च । जरामेति जरायुर्गर्भाशयः । 'गर्भाशयो जरायुः स्यात्' ।

५ । त्रो रश्च लः । तरन्त्यनेन वर्णा इति तालु ।

६ । कृके वचः कश्च । कृकेन गलेन वक्तीति कृकवाकुः । 'कृकवाकुर्मयूरे च सरटे चरणायुधे' इति विश्वः ।

शब्दोऽपि मायुः । 'यत्पशुर्मायुमकृत गोमायुरेको अजमायुरेकः' इत्यादौ वेदभाष्यकारादिभिस्तथैव व्याख्यानात् । स्वदते रोचते इति स्वादुः । विशेष्यनिघ्नोऽयम् । एवं साधुरपि । **आशु शीघ्रमिति** ॥ विलम्बाभावमात्रपरत्वे क्लीबं, तद्विशिष्टद्रव्यपरत्वे तु त्रिलिङ्गम् । अथ शीघ्रमित्युपक्रम्य 'क्लीबे शीघ्राद्यसत्त्वे स्यात्त्रिष्वेषां भेद्यगामि यत्' इत्यमरः । व्रीहौ तु पुंस्येव । **छन्दसीणः** ॥ उणनुवर्तते । **मा न आयाविति** ॥ आयुशब्दो मनुष्यपर्यायेषु वैदिकनिघण्टौ पठितः । अत एव 'त्वामग्ने प्रथममायुमायवे । मानस्तोक' इत्यादिमन्त्रेषु वेदभाष्ये तथैव व्याख्यातम् । अर्वाचीनास्तु 'छन्दसीणः' इति सूत्रं बहुलवचनाद्भाषायामपि प्रवर्तते इति स्वीकृत्य 'आयुर्जीवितकालो ना' इत्यमरग्रन्थे आयुशब्दमुकारान्तं व्याचख्युः । 'वायुना जगदायुर्वा' इति वर्णविवेकः । 'एतेर्णिच्' इत्युप्रत्ययः । सकारान्तो वक्ष्यमाण आयुश्शब्दस्तु लोकवेदयोर्निर्विवाद एव । अत एव जटा आयुरस्येति विग्रहे 'गृध्रं हत्वा जटायुषम्' इति प्रयोगः । कथन्तर्हि, 'मा वधिष्ट जटायुं माम्' इति भट्टिः । 'तटीं विन्ध्यस्याद्रेरभजत जटायोः प्रथमजः' इति विन्ध्यवर्णने अभिनन्दश्चेति चेत् । अर्वाचीनमते तावद्भद्रमेव । वस्तुतस्तु जटां याति प्राप्नोतीति जटायुः । मृगय्वादित्वात् कुः । आयातीत्यायुः । 'जटायुषा जटायुश्च विद्यादायुन्तथायुषा' इति द्विरूपकोशः । **चाट्विति** ॥ 'चटु चाटु प्रियं वाक्यम्' इति हट्टचन्द्रः । "चाटु चाकृतकसम्भ्रममासाङ्कार्मणत्वमगमद्रमणेषु" इति माघः । 'चाटुर्नरि प्रियोक्तिः स्यात्' इति रत्नमालाकोशः । नरि पुंसि । 'चक्रुर च बहुचाटून् प्रौढयोषिद्वदस्य' इति माघः । इह सूत्रे रहिमपि पठित्वा राहुरित्येके । बाहुलकादिति तु बहवः । **सस्येति** ॥ 'किंशारुर्ना सस्यशूके विशिखे कङ्कपक्षिणि' इति मेदिनीकोशः । **त्रो रश्च लः** ॥ त्र इति तरतेः षष्ठ्या निर्देशः । केचित्तु त्रारिति च्छित्वा ऋधातोरपि प्रश्लेषात् इयर्ति अर्यते वा आलुः । शाकविशेषो घटी

७ । **भृमृशीतृचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्य उः** । भरति बिभर्ति वा भरुः, स्वामी हरश्च । म्रियन्तेऽस्मिन्भूतानि मरुर्निर्जलदेशः । शेते शयुः अजगरः । तरुर्वृक्षः । चरन्ति भक्षयन्ति देवता इममिति चरुः । त्सरुः खड्गादिमुष्टिः । तनु स्वल्पम् । तन्यते कर्मपाशोऽनया इति तनुः, शरीरञ्च । 'स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः' । धनुः शस्त्रविशेषः । 'धनुना च धनुर्विदुः' । 'धनुरिवाजनि वक्रः' इति श्रीहर्षः । मयुः किन्नरः । 'मद्गुः पानीयकाकिका' इति रभसः । न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वं, जश्त्वेन सस्य दः ।

८ । **अणश्च** । 'लवलेशकणाणवः' चात्कटिवटिभ्याम् । कटति रसनां कटुः । वटति वदतीति वटुः ।

९ । **धान्ये नित्** । धान्ये वाच्येऽण उप्रत्ययः स्यात् । स च नित् । नित्त्वादाद्युदात्तः, प्रियङ्गवश्चमेऽणवश्च मे । 'व्रीहिभेदस्त्वणुः पुमान्' । नित्ग्रहणं 'फलिपाटि—' इत्यादिसूत्रमभिव्याप्य सम्बध्यते ।

चेत्याहुः । 'कर्कर्यालुर्गलन्तिका' इत्यमरः । **भृमृशी** ॥ **भरुरिति** ॥ 'भरुः स्वर्णे हरे पुंसि' इति मेदिनी । 'भरुर्भर्तृकनकयोः' इति हेमचन्द्रः । **शयुरिति** ॥ 'अजगरे शयुर्वाहस इत्युभौ' इत्यमरः । **तरुरिति** ॥ तरन्ति नरकमनेन रोपकाः । **चरुरिति** ॥ 'अनवस्रावितान्तरूष्मपक्व ओदनः' इति याज्ञिकाः । त्रिवृदधिकरणेऽप्येवम् । 'उगवादिभ्यो यत्' इति सूत्रे कैयटस्त्वाह । 'स्थालीवाची चरुशब्दस्तात्स्थ्यादोदने भाक्तः' इति । विश्वप्रकाशे तु 'चरुर्भाण्डे च हव्यान्ने' इति नानार्थतोक्ता । 'अथ पुमान् चरुर्हव्यान्नभाण्डयोः' इति मेदिनी च । 'हव्यपाके चरुः पुमान्' इत्यमरग्रन्थे । कर्मार्थघञन्तेन कर्मधारयमधिकरणार्थघञन्ते षष्ठीतत्पुरुषञ्चाश्रित्य द्वेधा व्याचक्षाणाः स्वाम्यादयोऽपि नानार्थतायामनुकूलाः । 'तनुः काये त्वचि स्त्री स्यात्त्रिष्वल्पे विरले कृशे । धनुः पुमान् प्रियालद्रौ राशिभेदे शरासने' इति नान्तमेदिनी । विश्वप्रकाशमुदाहरति । **धनुना चेत्यादि** ॥ 'स्यात्तनुस्तनुषा सार्द्धम्' इत्यतः सार्धमित्यनुषज्यते । **धनुरिवेति** ॥ "शुद्धवंशजनितोऽपि गुणस्य स्थानतामनुभवन्नपि शक्रः । 'क्षिप्नुरेनमृजुमाशु विपक्षं सायकम्' इति श्रीहर्षश्लोकशेषः । "धनुर्वंशविशुद्धोऽपि निर्गुणः किङ्करिष्यति" इति धन्वन्तरिः । केचित्तु इह सूत्रे धनिं न पठन्ति । तेषां मते सकारान्तधनुःशब्दमेवाश्रित्योक्तग्रन्था निर्वाह्याः । तस्यापि पुंस्त्वात् । उक्तं ह्यमरेण । 'अथास्त्रियौ धनुश्चापौ' इति । **किन्नर इति** ॥ 'तुरङ्गवदनो मयुः' इत्यमरः । 'मीनातिमिनोति' इत्यात्वन्तु नेह । बाहुलकात् । कटति रसनामिति कटुः । 'कटुः स्त्री कटुरोहिण्यां लताराजि[illegible]योरपि । नपुंसकमकार्ये स्यात्पुल्लिङ्गो रणमात्रके । त्रिषु तद्वत्सगन्ध्योश्च मत्सरेऽपि खरेऽपि च' इति मेदिनी । **वटतीति** ॥ 'वटुर्द्विजसुतः स्मृतः' इति संसारावर्तात् । नटवटुरिति तूपचारात् । दन्त्योष्ठ्यादिरयम् । कल्पद्रुमादिप्रामाण्यात् । **अभिव्याप्येति** ॥